

**Beszélgetés Péteri Zoltánnal,
az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztálya
első és utolsó vezetőjével¹**

Beszélgetőtárs Varga Csaba²

Absztrakt

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályának egykori – első és utolsó – vezetője az intézmény formálódása legkorábbi időszakától foglalkoztatott kutatóként tanúja, majd lassan alakítója is volt a tudományos profil alakulásának, Szabó Imre akadémikus igazgató nemzetközi tájékozódásának s egész tudománypolitikájának, akinek szovjetunióbeli személyes súlya okán a jogtudományok helyzete másként alakult e korai szocialista időkben Magyarországon, mint a többi tudományé. A hidegháború két súlyos évtizede jogtudományi útnyitásának krónikája ez Kelet és Nyugat közt, s egyúttal a jogösszehasonlítás fejlődéséé. Beszámoló egy olyan útról, amely tudományművelése tudányszerűségét sztálinista környezete ellenére meg tudta őrizni s a térség szellemi zártságát is valamelyest oldani.

Kulcsszavak: Vas Tibor, Szabó Imre, jogtudomány, jogösszehasonlítás, szocialista kényszerek oldása

Abstract

The former – first and last – head of the Comparative Law Department of the Institute for State and Legal Studies of the Hungarian Academy of Sciences, as a researcher employed from the earliest period of the institution's formation, Zoltán Péteri, was a witness to the development of the scientific profile and the international orientation of director Imre Szabó and his entire science policy. Due to Szabó's personal weight in the Soviet Union, the situation of legal scholarship in these early socialist times in Hungary was rather privileged, different from that of other fields. This is a chronicle of the jurisprudential opening of the two hard decades of the Cold War between East and West, and of the development of comparative law. An account of a journey that was decided and able to preserve the academic demand of jurisprudence in spite of its Stalinist environment and to somewhat resolve the intellectual isolation of the region.

Keywords: Tibor Vas, Imre Szabó, jurisprudence, comparison of laws, solving the constraints of socialism

---

¹ DOI 10.59558/jesz.2024.2.123

² HUN-REN TK Jogtudományi Intézet, kutató professor emeritus; PPKE JÁK Jogbölcseleti Tanszék, professor emeritus.

Az új évezred első éveiben egy kutatási program tervbe vette az elméleti-jogi kutatómunka közelmúltjának interjúk sorozatában történő feltárását, amit kellő forrás biztosítása esetén egyfelől a hazai emigrációra s másfelől az egész akkori szocialista táborra kiterjesztetten végzett volna el. Ehhez szükséges előfeltételek híján azonban az akkori múltfeltáró munkálatoknak más utakat kellett maguknak találniuk, ezért így végül csak néhány személyes interjú készült el, jelesen két-két órányi időtartamban a jogelméletesként indult, de jogtörténésszé lett Péteri Zoltánnal, Samu Mihállyal³ és Szegvári Katalinnal,⁴ s hat órányi beszélgetésként Kulcsár Kálmánnal.⁵ Ezek közül Péteri Zoltáné maradt még publikálatlan, amely egyébként valamikor 2001 táján⁶ vététt fel.

Külön értéke, hogy nemcsak a jogtudós útja, arca és munkássága kerül a beszélgetés során megvilágításra, de a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének alakulása is, Szabó Imre akadémikus több évtizedes munkája, amellyel ezt az akkor új műhelyt a hazai állam- és jogtudományművelés vezető fellegvárává alakította.

- Professzor urat⁷ arra kérném, mesélje el nekünk, saját generációm és az utánunk következők okulására, hogy a kommunista hatalomátvétel idején a jogbölcselethez már közel kerülő életpályád kezdetekor generációdnak milyen tudása volt, miket olvastatok, és miről beszélgettetek? S azon a helyen, ahol működni kezdtél, miképpen nézett ki a szakmád, és miféle benyomásaid alakultak ki a jogelmélet más műhelyeiről?
- Voltaképpen a joggal való megismerkedésem 1948 őszén kezdődött, amikor anyámat Pécsre helyezték, mint tanárt, az akkor államosított iskolák egyikébe, hiszen ott állami tanerőkben jelentős hiány mutatkozott. Olyan értelemben ez fordulópontot jelentett az én életemben is, hogy korábban egyértelműen soha nem vitatottan s anyám részéről is támogatottan tanári pályára készültem, latin–történelem szakosnak, és többé-kevésbé eldöntött kérdésnek tűnt, hogy Pesten, a bölcsészkaron fogom folytatni tanulmányaimat. Ezt húzta keresztül a Pécsre kerülés, amennyiben Pécsen volt egyetem, ami egyszersmind lehetővé tette, hogy ne szakadjak el anyámtól és húgomtól. Őcsém⁸ akkor már távol élt

³ Varga Csaba: Azok az ötvenes évek... Jogelmélet és jogtörténet Szegeden és Budapesten: Nagyné Szegvári Katalin emlékezése. In Jogelméleti Szemle, 2012/1. szám, <http://jesz.ajk.elte.hu/varga49azok.pdf> (2024. május 1.)

⁴ Varga Csaba beszélgetése Samu Mihállyal, az ELTE ÁJK emeritus professzorával 2003. január 17-én. In Jogelméleti Szemle, 2016/1. szám, 185-200. o. http://jesz.ajk.elte.hu/2016_1.pdf (2024. május 1.)

⁵ Varga Csaba: Egy jogtudós útkeresése: Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. In Jogelméleti Szemle, 2013/3. szám, 167-204. o. http://jesz.ajk.elte.hu/2013_3.pdf (2024. május 1.)

⁶ A két magnetofontekercs leírása 2003 márciusában a PPKE JÁK Jogbölcseleti Intézete titkárnőjének, Hajdú Antalné Gulyás Arankának köszönhető.

⁷ Péteri Zoltán (Békéscsaba 1930 – Budapest 2024) korai ifjúságáról a korabeli sajtóból annyi tudható, hogy kisiskolásként a róm. kat. népiskolák eucharisztikus iskolai ünnepélyén a békéscsabai katolikus kultúrházban a műsort bevezető Égi eledel című verset szavalja; vö. Békéscsabai Közlöny, 1938. április 10., 81. szám, 81. o. Immár kassai gimnáziumában mindvégig kitűnő. Első, majd harmadik osztályában könyvjutalmat, majd szorgalmi érmet nyer; harmadikos korától a haladó törcsoport tagja; negyedévesen pedig 100.- P tanulmányi segélyben és igazgatói pénzjutalomban részesül; vö. Fördös László (szerk.): A kassai m. kir. állami Hunfalvy János gimnázium évkönyve. Wiko, Kassa, 1940, 52. és 57. o.; 1941, 30. o.; 1942, 13., 14. és 24. o.; 1943, 10. és 25. o.

⁸ Dr. Péteri Pál (Békéscsaba 1932 – Pécs 2018) plébános, tiszteletbeli kanonok, pápai prelátus. Plébánosként Miklósiiban, Igalban, majd 1984-től a kaposvári (donneri) Szent Kereszt Plébánián szolgált. 1991-től a Veszprémi Hittudományi Főiskola kaposvári tagozatának alapító vezetője. Nyugdíjazása után tanárnő húgához, Péteri Annához költözött Görcsönybe. Számos elmélkedés, Biblia-magyarázat és egyéb mű – egyebek közt Korunk problémái. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskolai Kar, Kaposvár, 1998, 168. o.; Keresztény erkölcszociológia. Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola, Veszprém / Jel Kiadó, Budapest, 2000, 80. o.; Róma régi és új templomai [1992; 1997²] 3. kiad. Szerzői kiadás, Kaposvár, 2001, 308. o. + XXVI tábla; Róma, a templomok városa. Szerzői kiadás, Kaposvár, 2005, 364 o. + LXII tábla; Legyetek szentek! Az egyházi év szentjei. Szerzői kiadás, Kaposvár, 2008, 287. o.; Egész évben áldjuk az Urat! Elmélkedések az egyházi évré:

tőlünk, hiszen ő már a veszprémi szemináriumban folytatta tanulmányait, tehát mivel egy vadidegen városban érhető módon anyám eléggé egyedül érezte magát, felmerült az igény – s anyám kellően indokoltnak is vélte –, hogy a helybeli kínálatból válasszak. Hát ez a választás rendkívül egyszerű volt. Ti. ha valami nem akartam lenni életemben, az az orvosi pálya volt. Ennek következtében kizárásos alapon csupán a jog maradt, amit meglehetősen ellenszenvvel fogadtam, mert soha életemben nem akartam jogász lenni, dehát ha a sors egyszer így hozta... Merthogy az elvem az volt, hogy ha az embert a sors valahová veti, ott próbálja meg lelkiismeretesen ellátni feladatait. Beiratkoztam hát.⁹ Akkor felvételi vizsgák még a mai értelemben természetesen nem voltak, sőt, ami szűrés egyáltalán volt, meglehetősen mosolyogtató formában zajlott. Ezzel megkezdődtek jogi tanulmányaim, ami akkor még abból a szempontból sikerrel kecsegtetett, hogy olyan professzoraim voltak, mint Csekey István,¹⁰ Holub József,¹¹ Abay Gyula,¹² és hát természetesen a mindvégig mesteremnek vallott, sőt sok tekintetben példaképemnek tekintett Óriás Nándor.¹³ Az ő vezetésükkel kezdtem el tanulmányaimat, amik megfelelő középiskolai háttérrel eredményeképpen nagyobb gondot nem okoztak. Pécsen az egyetemnek ez az első éves koromban lejátszódó szakasza voltaképpen eléggé semleges volt. A régi professzorok még megvoltak, ők oktattak, talán csak Abayt tanácsolták el a karról, aki helyett Kislégi Nagy Dénes¹⁴ jött. A nagy fordulatot a következő tanév jelentette, amikor érdekes módon már a szeptember-októberi kezdés is átmeneti módon zajlott. Mert például az elküldött professzorok helyett ideküldötteknek jó pár képviselője nem érkezett meg Pécsre, így hát órákat sem tartott. Ilyen

---

Évközi idő. Szerzői kiadás, Kaposvár, 2008, 271. o.; A Biblia szépsége: Válogatott bibliai szövegek magyarázata, I–II. Szerzői kiadás, Kaposvár, 2009, ill. 2011, 167. ill. 115. o.; Hitünk kincsei: Válogatott elméletek és tanulmányok. Szerzői kiadás, Görcsöny, 2012, 253. o. – szerzője; vö. http://kapos.hu/hirek/kultura/2018-06-05/elhunyt_peteri_pal_kaposvari_plebanos.html és <https://www.magyarurir.hu/hirek/elhunyt-peteri-pal-papai-prelatus-nyugalmozott-plebanos> (2024. május 1.)

⁹ Pécsi egyetemistaként az ifjúsági pályázaton jutalmat nyer (egyebek közt a későbbi egyetemi könyvtárigazgató Fényes Miklós, a későbbi büntetőjogi tanszékvezető, a majdani rektor Földvári József, a későbbi munkajogi tanszékvezető Román László, valamint a szintén később jogtörténeti tanszékvezető Szita János társaságában) – Dunántúli Napló, 1950. június 18., 139. szám, 9. o. –, s az egyetem és orosz tanszékei által meghirdetett hallgatói fordítási verseny jogi kari első helyezette; vö. Dunántúli Napló, 1952. május 4., 103. szám, 6. o.

Aktív sakkozó, egyszersmind idős koráig futballrajongó. Joghallgatóként a MEFESz színében Szimagin szovjet sakkmeister szimultán ellenfeleinek egyike – Dunántúli Napló, 1950. május 20., 116. szám, 3. o. –, majd a VIII. magyar sakkbajnokság megyei versenyében sikeres játékos – Magyar Sakkélet, 1952. február, 2. szám, 32. o. – s az I. osztályú csapatbajnokság I. fordulójában (1956. szeptember 16-án) az igazságügy „Bástya” csapatában versenyez; vö. Budapesti Sakkhíradó, 1956, 1. szám, 2. o.

¹⁰ Csekey István (Szolnok 1889 – Pécs 1963) alkotmány- és közigazgatási jogász, Kecskemét, Tartu, Kolozsvár, Szeged után 1946-tól Pécsen egyetemi tanár; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Csekey_István, http://www.kosakaroly.hu/szolnokiak/sz_csekey-i.html és https://onszak.pte.hu/userfiles/cikk/108/scriptura16i_jusztinger.pdf (2024. május 1.)

¹¹ Holub József (Alsókubin 1885 – Pécs 1962) történész és jogtörténész, Pécsen 1923-tól az előbbi, 1938-tól az utóbbi tárgy egyetemi professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Holub_József & <https://www.nevpont.hu/palyakep/holub-jozsef-1b727> (2024. május 1.) valamint Delacasse Krisztina: Holub József, a jogtörténész, Baranya, 1996/1. szám, 299-305. o.

¹² Abay Gyula (Budapest 1891 – Budapest 1978) közigazda, 1936-tól (1948-ban üldözötté tetteig) Pécsen egyetemi tanár; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Abay_Gyula_\(közgazdász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Abay_Gyula_(közgazdász)) és <https://www.nevpont.hu/palyakep/abay-gyula-4e732> (2024. május 1.)

¹³ Óriás Nándor (Gyulaféhérvár 1886 – Kaposvár 1992) római jogász, 1914-től Egerben, majd 1939-től Pécsen egyetemi tanár; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Óriás_Nándor és https://onszak.pte.hu/userfiles/cikk/11/scriptura16ii_pokecz_kovacs.pdf (2024. május 1.), valamint Óriás Nándor: Emlékeim töredékei. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2006, 247. o. ill. Szecskó Károly: Óriás Nándor élete és munkássága. Heves Megyei Bíróság, Eger, 1998, 64. o.

¹⁴ Kislégi Nagy Dénes (Titel 1884 – Pécs 1984) közigazda statisztikus, 1942-től Kolozsvárott, 1948-tól Pécsen egyetemi tanár; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kislégi_Nagy_Dénes & <https://www.nevpont.hu/palyakep/kislegi-nagy-denes-c5a73> (2024. május 1.)

volt például a Szegedről Pécsre átirányított Antalffy György,¹⁵ akinek az államtant kellett volna tanítania, de egyetlen órát sem tartott, és ilyen volt a Jobbölcsélet tanszékre irányított Ruttkay György,¹⁶ aki festőművészként mutatkozott be és baloldali gondolkodásának mondta magát, néhány óra megtartása után azonban abbahagyta a tanítást. Emlékezetem szerint november közepén került Pécsre Vas Tibor,¹⁷ aki a Debreceni Egyetem jogi karán kezdte oktatói munkáját a háború után, de a debreceni kar megszüntetésével el kellett onnan elkerülnie, történetesen Pécsre. Vas megjelenése kétségtelenül fordulópontot jelentett a Kar számára és személy szerint az én sorsomban is. Ennek fő magyarázata abban rejlik, hogy vak lévén, Vas Tibor rászorult olyan hallgatók segítségére, akik tudtak felolvasni neki, mégpedig első sorban idegen nyelveken. Vas köztudomásúan Horváth Barna¹⁸ tanítványai közé tartozott, sőt életrajzi emlékezésében Horváth Barna őt említi az első helyen és Bibó Istvánt¹⁹ csak a másodikon, Szabó Józsefet²⁰ pedig a harmadikon – tehát Vas rendkívül tehetséges fiatalember lehetett, akiről úgy tűnt, hogy az újkantianus irodalom körében már bizonyos többé-kevésbé előrehaladott tájékozottsággal rendelkezett.

- Csupán emlékeztetek, hogy Bibó 1912-es születésű, nos, Vas Tibor is az lenne?
- Vas Tibor 1911-ben, Szabó József 1909-ben született. Vas, aki egyébként 18 éves korában vakult meg, nem vakon született, s úgy tűnik, hogy jól használta fiatal éveit, merthogy angolul, németül és franciául jól tudott; és ezt elvárta hallgatóitól is. Nos, én angol és német nyelvtudásomnak köszönhetően melléje kerültem, olyan értelemben, hogy felkértek: olvassak fel a professzornak. Ez lényegében hónapokon keresztül folyt, és számomra elég váratlan módon abból a szempontból befolyásolta pályámat – mert noha köztudomásúan anyámat klerikális tanárként kezelték Pécsset²¹ és magam sem titkoltam ilyen irányú

¹⁵ Antalffy György (Szeged 1920 – Szeged 1993) az államelmélet és a politikai eszmék története művelője, 1950-től Szegeden politikai szerepet is játszó egyetemi tanár; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Antalffy_György és Révész Béla: A szocialista állam és professzora: Szélgjegyzetek Antalffy György portréjához. In Jogelméleti Szemle, <https://jesz.ajk.elte.hu/revesz16.html>, valamint Varga Csaba: Azok az ötvenes évek... Jogelmélet és jogtörténet Szegeden és Budapesten: Nagyné Szegvári Katalin emlékezése. In Jogelméleti Szemle, 2012/1. szám, <http://jesz.ajk.elte.hu/varga49azok.pdf> (2024. május 1.)

¹⁶ Ruttkay György (Vágsellye 1898 – Miskolc 1974) festőművész és jogász, 1946–1950 között véletlenszerű epizódszerepben a miskolci jogakadémián, majd a pécsi s a szegedi jogi karon a jogelmélet újdonsült marxista álmestere; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Ruttkay_György (2024. május 1.) és Takács Péter: Ruttkay György: Egy jogász-festőművész élete és munkássága; Két világ, két úr – két élet? 18-20. o. In Miskolci Jogi Szemle, 2013/2. szám, 5-22. o. ill. Takács Péter: Ruttkay György 1898-1974, 289-290. o. In Nagy Zoltán (szerk.): Jogászprofesszorok Miskolcon. A miskolci jogi kar fennállásának 40. jubileuma alkalmából. Miskolci Jogásztradíciók Megőrzéséért Egyesület – Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Miskolc, 2021, 287-295. o.

¹⁷ Vas Tibor (Budapest 1911 – Budapest 1983) jogfilozófus, 1948-tól előadó Pécsset, 1949-től Debrecenben, majd 1951-től Budapesten egyetemi tanár; vö. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (2024. május 1.) és Szabadfalvi József: Damnatio Memoriae – Arcképvázlat Vas Tibor jogfilozófusról. In Állam- és Jogtudomány, 2006/1. szám, 145-152. o.

¹⁸ Horváth Barna (Budapest 1896 – New York 1973) jogbölcsész, jogsociológus, 1923-tól a szegedi s 1940-től a kolozsvári egyetem tanára, 1949-ben az Egyesült Államokba emigrál; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Horváth_Barna_\(jogtudós\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Horváth_Barna_(jogtudós)) (2024. május 1.)

¹⁹ Bibó István (Budapest 1911 – Budapest 1979) politikatudós, jogbölcsész, történész, politikai közszereplő, 1946–1950 közt a politikatudomány szegedi egyetemi tanára; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Bibó_István_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Bibó_István_(politikus)) és – teljes életművel – <https://dia.hu/dia-szerzok/bibo-istvan> (2024. május 1.)

²⁰ Szabó József (Hódmezővásárhely 1909 – Szeged 1992); vö. Varga Csaba: Bio-/Bibliography. In Varga Csaba (szerk.): Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas. Philosophiae Iuris, Szent István Társulat, Budapest, 2006, 81-89. o. és Révész Béla (szerk.): »Most megint Európában vagyunk...« Szabó József emlékkönyv. A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 50, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2014, 556. o.

²¹ Anyjának unokatestvére volt *Kriszten Rafael* (Körösbánya 1892 – Budapest 1954) ferences rendfőnök, a Péteri család Pécsre kerülésekor éppen Pécsset szolgálva a rend főnökeként; ő az immár boldoggá avatási eljárásban szereplő hét magyar ferences vértanú egyike; vö. <https://www.ferencesek.hu/peteri-pal-aty-vertanu->

elköteleződöttségemet –, hogy valamiféle furcsa módon Vas megkedvelt engem. Ez talán főleg azzal volt magyarázható, hogy egy jogász professzor esetében kivételesen Vas rendkívül jártas volt a társadalomtudományokban, kiemelkedett az ezen területen szerzett műveltségével.

Amibe tehát széles értelemben bele kell érteni a szépirodalmat, a művészetet és így tovább. Többször előfordult órákon, hogy megszakította előadását, bedobott egy idegen nyelvű idézetet – hol a *Faust*ból, hol Schiller valamely verséből, avagy éppen Shakespeare-től. Tekintettel arra, hogy annak idején én már elég sokat olvastam, ezeket rendszerint folytatni tudtam, ami Vasban rendkívüli érdeklődést keltett irántam – olyannyira, hogy fenntartva minden meg nem értését egyes nézeteim kapcsán, azzal búcsúzott a következő évben, amikor fölhelyezték Budapestre az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatói székébe, hogy a következő évben, amikor én itt végzek, föl fog oda magához vinni. Nos, ez be is következett, és noha a helyi egyetemi hatalmasságok mindent megtettek annak érdekében, hogy e lehetőséget elvegyék tőlem, sőt amikor az állások elosztására került sor, kitűnő tanuló létemre nékem adták a legrosszabb minősítést, aminek eredményeként nekem eredetileg Letenyébe vagy Lentibe kellett volna mennem, hogy jogász pályámat kihágási rendőrbíróként megkezdjem.

- Azért hadd kérdezzek még vissza: kik voltak a látható méltóságok a jogi karon?
- Hát a karnak ugyebár Kocsis Mihály volt a dékánja,²² aki büntetőeljárás jogot tanított, és bírói székéből került át az egyetem jogi karának vezetőjévé. A zelóták buzgalmával vetette magát rá mindenkire, aki emlékeztette őt elhagyott papi pályájára, és mivel nekem pap öcsém volt, ennek következtében helyzetem az ő szemében nem volt túlságosan kedvező. Amellett hát ellenségeskedés volt mind a MEFESz vezetői – MEFESz-nek hívták akkor a diákszervezetet²³ –, mind a párttitkár és a tanulmányi osztály vezetője részéről is, úgy hogy végül is Vas Tibor távozása után a légkör velem szemben az egyetem vezetői részéről igen gyorsan rendkívül ellenségessé vált; ennek volt köszönhető az az elhelyezéssel kapcsolatos kari elhatározás is, hogy nem maradhatok a karon. Pedig ekkor már úgy tűnt, hogy érdeklődés mutatkozott egyik-másik professzor részéről irántam, és Flachbarth Ernő,²⁴ aki a nemzetközi jogi tanszék vezetője volt, fölvetette, hogy az üres tanársegédi státus betöltésére ott maradhatnék. Feltehetően az is közrejátszott ebben, hogy az ő szakmai unszolására írtam egy dolgozatot nemzetközi jogi témából *Egyiptom nemzetközi jogi helyzete a XIX. században* címmel, amit elismerően méltatott. Ott maradásomból azonban semmi sem lehetett, és még az elhelyezési bizottság leérkezése előtt egyértelműen tudatták velem, jelesül Losonczy István²⁵ és Rudolf Lóránt²⁶ volt, aki megsúgta, hogy az egyetemen maradásom nem is jöhet szóba. Másnap a bizottság előtt felmerült a kérdés, hogy mivel szeretnék foglalkozni. Jeleztem, hogy oktató és kutató pályára szeretnék kerülni, mire számomra teljesen váratlanul a bizottság vezetője megkérdezte: az Állam- és Jogtudományi Intézet megfelel-e? Én annyira

---

nagybátyjarol-kriszten-rafaelrol/ (2024. május 1.)

²² Kocsis Mihály (Újdombóvár 1899 – Pécs 1970) bírósági, majd gyilkos emlékü népbírói karrier után 1951-től a büntetőeljárás jog egyetemi tanára Pécsen; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kocsis_Mihály (2024. május 1.)

²³ Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_Egyetemisták_és_Főiskolások_Szövetsége (2024. május 1.)

²⁴ Flachbarth Ernő (Gölnicbánya 1896 – Pécs 1955) Budapesten végzett kisebbségi és nemzetközi jogász, prágai és pozsonyi érdekvédő munkálkodás után 1939-től debreceni, majd 1949-től pécsi egyetemi tanár; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Flachbarth_Ernő (2024. május 1.)

²⁵ Losonczy István (Dombóvár 1908 – Pécs 1980) jogfilozófus, majd büntetőjogász, 1941-től az előbbi, 1950-től az utóbbi tárgyból pécsi egyetemi tanár; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Losonczy_István_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Losonczy_István_(jogász)) (2024. május 1.) és Varga Csaba: Losonczy István / Bibliográfia, xi–xvi. o. In Losonczy István: Jogfilozófiai előadások vázlata [1948], szerk. Varga Csaba, Jogfilozófiák, Szent István Társulat, Budapest, 2002, xvi + 282 o.

²⁶ Rudolf Lóránt (Esztergom 1904 – Pécs 1979) bírósági karrier után 1946-tól Pécsen a kereskedelem- és váltójog, majd a polgári jog professzora; vö. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (2024. május 1.)

meglepődtem, hogy nem is tudtam hirtelen felelni, és egy ellenkérdéssel válaszoltam: hát itt a karon nem maradhatok? Nem – mondták határozottan; akkor elfogadom – szoltam. Ez el is döntötte a dolgot, merthogy ez 1952. július 10-e körül történt és én július 15-én be is léptem az Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársai közé, ahol lényegében még ma, nyugdíjaztatásomat követően is munkatárs vagyok, bár inkább szomorú egykoriként, semmint *senior*ként, hiszen mindnyájan elmentek már mellőlem, akik annak idején velem kezdtek.

Nos, érdeklődésem a nemzetközi jog iránt tűnt akkor meghatározónak, tudniillik a nemzetközi jog áll igen közel a történelemhez, ami nekem mindmáig hobbim. Ezért gondoltam arra – noha ezt Vas Tibornak sohasem mertem elmondani –, hogy amennyiben én az egyetemen maradhatnék, nem annyira a jogelméleti tanszéken szeretnék maradni, mint inkább a nemzetközi jogin. Ott meg is volt a fogadókészség s a várakozás. Na, mindez persze végérvényesen eltűnt a lehetőségek köréből, amikor felkerültem Pestre, merthogy Vas Tibor természetszerűleg jogelméletesként kívánt engem foglalkoztatni. Ez abból a szempontból hasznos is volt, hogy szemináriumvezetőként igen korán bevont engem az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogi karán zajló egyetemi oktatásba, hiszen ő akkor a Jogelmélet II. tanszéket vezette, míg ti. a Jogelmélet I. tanszéket Szabó Imre.²⁷ Úgy indult tehát, hogy esti hallgatóknak, főleg a rendőrségről és a közigazgatásból kikerülő munkásszámazású hallgatóknak az oktatásába kapcsolódtam be: szemináriumokat kellett vezetnem nekik. Már pedig ez abból a szempontból szintén nagyon jó volt, hogy – mint említettem – világeletemben tanár akartam lenni, és itt végeredményben taníthattam.

Az Állam- és Jogtudományi Intézet ebben az időben meglehetősen zilált képet mutatott, köszönhetően annak a földrengésszerű változásnak, ami éppen megelőzte Vas Tibor Pestre kerülését. Ekkor történt ugyanis, hogy magyar nyelven megjelent s ezzel hozzáférhető lett Visinszkij²⁸ emlékezetes beszéde,²⁹ mely a szovjet jogtudományban a nagy tisztogatást bejelentette, s aminek eredményeként Jevgenyij Pasukánisz,³⁰ a szovjet akadémiai Jogtudományi Intézet addigi igazgatója Moszkvában nem csak állását, de minden bizonnyal szabadságát s feltehetően életét is elvesztette. Mindezen túlmenően ez azért volt még különösen érdekes, mert Pasukánisz nevéhez kapcsolódott a gazdasági jog nevű diszciplína,³¹ ami köztudomás szerint az állami beavatkozás s vele az ún. jóléti államideológia megjelenésével került be az egyetemi curriculumokba – elsősorban Németországban, de helyet kapva lényegében minden olyan ország egyetemi oktatásában, ahol az állami beavatkozás megnövekedésével a polgári jog hagyományos birodalma – annak idején így

²⁷ Szabó Imre (Beregszász 1912 – Budapest 1991) 1949-től az ELTE jogelmélet professzora, 1955-től az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_Imre_\(jogász,_1912–1991\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_Imre_(jogász,_1912–1991)) és in »Konferencia: A szocializmus marxizmusának jogelmélete Magyarországon«. Jogelméleti Szemle, 2003/4, https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=139845 (2024. május 1.)

²⁸ A. J. Visinszkij (Odessza 1883 – New York 1954) főügyész, a sztálini jogéletet meghatározó teoretikus alpművek szerzője – A szovjet állam- és jogtudomány kérdései. Két tanulmány. Jogi Kiadó, Budapest, 1950, 116 o. ill. A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952, 342 o. –, majd külügyér s a Szovjetunió ENSz-képviselője; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Andrej_Januarjevics_Visinszkij (2024. május 1.)

²⁹ A hírhedt akadémiai jogtudományi intézeti össz-szövetségi ügynevezett vitában (1938) hangzik el Visinszkijtól »A szovjet szocialista jogtudomány alapvető feladatai« s benne az ún. normativista jogmeghatározás; lásd A. Y. Vyshinsky: The Fundamental Tasks of the Science of Soviet Socialist Law. In Andrey Yanuarjevich Vyshinsky: The Law of the Soviet State, Macmillan, New York, 1948, 51. o. és In Soviet Legal Philosophy, 20th Century Legal Philosophy Series 5, Harvard University Press, Cambridge, 1951, 337. o. Magyar fordítása in A szovjet állam- és jogtudomány kérdései, i. m. (23. láb.)

³⁰ Jevgenyij Pasukánisz (Sztárica 1891 – Moszkva 1937) elméleti jogtudós, a Kommunisták Akadémia alelnöke, majd az akadémiai jogtudományi intézeti jogelőd, a Szovjet építkezés és jog intézetének hamarosan kivégzett igazgatója; vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Evgeny_Pashukanis és – művekkkel – <https://www.marxists.org/archive/pashukanis/index.htm> (2024. május 1.)

³¹ Lásd Vita a magyarországi gazdasági jog kérdéséről I–II. In Jogtudományi Közlöny, 1951/9. szám, 504–513. o. & 10. szám, 585–598. o.

jelent ez meg *terminus technicus*ként – megrendült. Nos, a Szovjetunióban a nagy államosítások után, vagyis az 1920-as évek végén s az 1930-as évek elején jelent meg a szovjet gazdasági jog mint *par excellence* szocialista diszciplína, azzal a jellegzetességgel, hogy ez lép a jellegzetesen burzsoá, az egyénre szabott polgári jog helyére. Nos, ezen elmélet egyik legkövetkezetesebb képviselője volt Pasukánisz. Eltávolításával pedig az általa képviselt nézetek is kútba estek, s ezért az a paradox helyzet állott elő, hogy a tegnap még jellegzetesen szocialistának tekintett gazdasági jog egyszeriben mint jellegzetesen imperialista jog lépett elő. Márpedig ebből nyilván pikáns helyzetek következtek. Az egyetemi oktatásból például azonnal eltávolították azt a gazdasági jogot, amiből én még szigorlatoztam. Budapesten pedig azonnal leváltották a Jogtudományi Intézet éléről Csanády György igazgatót³² és Vadas György igazgatóhelyettest,³³ a gazdasági jog két magyarországi exponensét. Így és ezért üresedett meg az igazgatói szék, amelyre most Vas Tibor kapott kinevezést. Ő pedig azzal a nehéz helyzettel találta szemben magát, hogy e bizonytalanná lett helyzetű intézménynek helyet keressen, vagy pontosabban, megtalálja voltaképpen helyét. Hiszen a Teleki Pál által egykor alapított Államtudományi Intézet jogutódjáról volt szó, ami az ő halála után – más intézetek társaságában – a Hóman Bálint által létrehozott Kelet-európai Tudományos Intézetként élt tovább, mígnem végül egy felsőbb párt- és állami határozat eredményeképpen önállósult, és 1949-től kezdve Állam- és Jogtudományi Intézetként folytatta tevékenységét. Jellemző, hogy még az akkori döntéshozók sem tudták eldönteni, hogy mi is legyen ennek az intézetnek a profilja. Egyelőre megmaradt a korábban Hóman Bálint vezette Vallás- és Közoktatási Minisztérium égisze alatt; később került az Igazságügyminisztérium felügyelete alá; majd végül a Magyar Tudományos Akadémia egyik intézete lett. Nos, Vas Tibor idején még a Vallás- és Közoktatási Minisztérium alá tartozott. Így magamnak is a Vallás- és Közoktatási Minisztérium személyzeti főosztálya vezetőjéhez kellett mennem, hogy kinevezési okmányomat átvegyem. Mintegy fél év múltán, 1952 vége vagy 1953 eleje táján kerültünk az Igazságügyminisztérium égisze alá. Miközben persze semmiféle helyszínváltozás nem történt, mert továbbra is a Szemere utca 20. számon, a Szalay utcával való sarkon álló ún. Jogásházban³⁴ nyert elhelyezést.

³² Csanády György (Budapest 1917 – Budapest 1986) polgári jogász, 1949–1952 közt az Állam- és Jogtudományi Intézet vezetője, 1952-től a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem jogi tanszékének vezető oktatója; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Csanádi_György_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Csanádi_György_(jogász)) és <https://www.nevpont.hu/palyakep/csanadi-gyorgy-34b9e> (2024. május 1.)

³³ Vadas György (1916 – ?) kandidátus (1975), két jogelméleti jellegű ideologikus apologetika – Irányított szokásjog. In Városi Szemle, 1947/7-8. szám, 417-424. o. és A dialektikus jogszemlélet egyes kérdései, In Társadalmi Szemle, 1948/10-11. szám, 690-705. o. – szerzője. A világhálón életrajz nem található róla, pedig amikor egyszer intézetünkbe betért, mint jovialisnak kinézni szándékozó s költő múltú irodalomszervezővel – és egyben olyanval, aki valamit látható módon nagyon akart, de ezzel csak ellentétes hatást váltott ki – magam is röviden beszélgettem.

Mindazonáltal tudható róla, hogy Újlipótváros Szent István park 26. címén az ügyvédnévsorba felvétel [Magyar Közlöny, 1945. augusztus 30., 114. szám, 6. o.]; az Országos Szakszervezeti Tanács Közigazgatási és Jogügyi Osztályának vezetője volt (1945–1946); a miniszterelnökség mellett működő Jogi Reformbizottság tagja lett [Magyar Közlöny, 1946. május 17., 111. szám, 1. o.]; szervezőként „nagyon erőszakos ember” volt [Keresztes Sándor in <https://mek.oszk.hu/21900/21961/21961.pdf> (2024. május 1.), 139. o.]; koncepciós perekben rendszeresen kirendelt „védő” [Marczali László: Az eltűnt akták nyomában. Új Tükör, 1988. november 27., 48. szám, 18-19. o., majd mint védő magyarázkodására Fekete Sándor főszerkesztő kemény válasza in Új Tükör, 1989. január 1., 1. szám, 45. o.], amire rimel a példa, ahogyan 1956 után mint Kopácsi Sándor „kijelölt védője” közölte a vádlott feleségével, hogy „férje egy áruló”, majd „[r]endkívül »tisztességes« módon – 2000 Ft-ért – lemondott a védelemről.” [<https://archive.bm-tt.hu/rtt/assets/letolt/rendtorttan.pdf> (2024. május 1.) 296. o.], egy későbbi politikai szereplőt pedig mint az ügyvédkamara párttitkára fenyegette meg, hogy amennyiben önként nem távozik az ügyvédségből, ellenforradalmárként jelenti [Korsós Antal {Sárközy Tamás}: Aki a semmiből kormányzó pártot csinált – Beszélgetés Torgyán Józseffel. Mozgó Világ, 2004/5. szám, 98. o.].

³⁴ A hatalmas épület magánlakások nem kis számán túl magában foglalta az Országos Ügyvédi Kamara, valamint a Magyar Jogász Egylet hivatali helységeit, díszterme pedig országos szakmai események színhelyeként volt ismert. Szemben volt az akkori Oktatási és Művelődési Minisztérium (a mai Országos Pedagógiai Könyvtár és

Az Intézet akkor lényegében két fő tudományos osztályból állt. Az egyiket az igazgató vezette, és ide igen vegyes társaság tartozott. Ez volt a tulajdonképpen Jogi Osztály, amiben nemzetközi jog, polgári jog, polgári eljárásjog, családjog, s személyemben jogelmélet volt képviselve. Tagjai túlnyomórészt pályájuk kezdetén álló fiatalok, mint a nemzetközi jog referenseként egy évvel korábban odakerült Herczegh Géza,³⁵ a családjogász Pap Tibor,³⁶ a polgári eljárásjogász Farkas József,³⁷ valamint a büntetőjogász Nagy Lajos.³⁸ Egyedül Túri Sándor Kornél³⁹ számított idősnak, aki gazdasági, polgári jogi területen tevékenykedett. A másik osztályt tulajdonképpen Államtudományi Osztályként lehetne jellemezni, bár hivatalos jelölése nem volt. Kovács István⁴⁰ igazgatóhelyettes vezette, aki Vas Tiborral egy időben került oda a Belügyminisztérium kötelékéből, ahol mint Veszprém megye korábbi alispánja a magyar közigazgatás átszervezésében bizonyára tehetsége révén feltehetően méltánylást érdemlő eredményeket mondhatott magáénak. Terve az Intézetnek nem volt, s tudományos publikációi pusztán egy-egy alkalmi cikk vagy tanulmány formájában jelentkeztek. Az intézeti munka legnagyobb része az ún. Dokumentáció területére esett. E tevékenység még az Államtudományi Intézet, vagyis a Teleki Pál-féle intézet idejéből maradt hagyaték volt, amiben a célnak megfelelően a szomszéd országok nyelveit képviselő referensek munkálkodtak. Természetesen volt tehát szovjet, román, lengyel, bolgár, cseh és jugoszláv referense az Intézetnek, akiknek fő feladata az országaikban megjelenő joganyag és a jelentősebb jogirodalmi termékek dokumentálása s hozzáférhetővé tétele egy olyan olvasóközönség számára, amely gyakorlatilag az ország felsőbb állami szerveiből tevődött össze. E Dokumentációs Osztály igen szoros kapcsolatban állott az Igazságügyminisztériummal, s főleg az igazságügyminiszter megbízásából rendszeresen biztosított fordításokat, íratott könyvszemléket, s szervezett könyvismertető ankétokat és

---

Múzeum elődjével az épület különbejáratú alagsorában) és az Igazságügyminisztérium; pár lépésre a Fővárosi Bíróság és a Központi Kerületi Bíróság (s épületében a Markó utcai börtön); a háztömb hátsó oldalán pedig a Külkereskedelmi Minisztérium – mindez a kiskörúti villamosról az Alkotmány útján keresztül vagy a 2-es villamos a Kossuth Lajos teret elhagyva a Szalay utcából elérhetően.

³⁵ Herczegh Géza (Nagykapos 1928 – Budapest 1910) nemzetközi jogász professzor, 1951-től az Állam- és Jogtudományi Intézet dokumentátoraként és 1991-ben tudományos főmunkatársaként befejezve, 1967-től tanít Pécsen, 1990-től alkotmánybíró, majd 1993-tól hágai nemzetközi bíró; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Herczegh_Géza_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Herczegh_Géza_(jogász)) és <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/csapo-zsuzsanna-emlekkotet-herczegh-geza-szulesenek-85-evfordulojara-pecs-2013-4853#page/33/mode/1up> (2024. május 1.)

³⁶ Pap Tibor (Munkács 1921 – Budapest 1976) polgári jogász, 1949-től az Állam- és Jogtudományi Intézetben, 1958-tól a pécsi egyetemen polgári, később családjogi professzor; vö. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC11587/11775.htm> és <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/kajtar-pecsi-jogaszprof-emlekezete-1923-2008-antologia-duplex-pecs-2008-5113#page/72/mode/1up>, 71-80. o. (2024. május 1.)

³⁷ Farkas József (Budapest 1925 – Dombóvár 1989) polgári eljárásjogász, státusza az Állam- és Jogtudományi Intézetben az 1956-os forradalmi bizottság szervezése okán lehetetlenült, így 1958-tól gyakorló jogász, majd 1972-ben tudja folytatni szakmáját a pécsi egyetemen; vö. <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/kajtar-pecsi-jogaszprof-emlekezete-1923-2008-antologia-duplex-pecs-2008-5113#page/196/mode/1up>, 195-209. o. (2024. május 1.)

³⁸ Nagy Lajos (Marosvásárhely 1911 – Budapest 1986) büntetőeljárásjogász, akit az Állam- és Jogtudományi Intézet már a Kelet-Európai Tudományos Intézettől örökölt, s aki a magyar jogtudományi irodalom nagyszerű bibliográfusa lett; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Nagy_Lajos_\(jogász,_1911–1986\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Nagy_Lajos_(jogász,_1911–1986)) és https://konyvtar.parlament.hu/nyitolap/-/asset_publisher/LFDc8ychJkfW/content/emlekezzunk-a-regiekről-dr.-nagy-lajos-jogász-bibliográfus-az-állam-és-jogtudományok-doktora (2024. május 1.)

³⁹ Túri Sándor Kornél (Kassa 1892 – Budapest 1971) 1928-tól a szegedi, majd kolozsvári egyetemen a kereskedelmi és váltójog tanára, 1949-től 1956-ig az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Tury_Sándor_Kornél és <https://www.nevpont.hu/palyakep/tury-sandor-kornel-178b0> (2024. május 1.)

⁴⁰ Kovács István (Nyírbátor 1921 – Budapest 1990) államjogász 1950-től a szegedi egyetemen, 1951-től igazgatóhelyettes s 1980-tól igazgató az Állam- és Jogtudományi Intézetben; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_István_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_István_(jogász)) és <https://www.nevpont.hu/palyakep/kovacs-istvan-af4f0> (2024. május 1.)

hasonlókat.

Tulajdonképpen az intézeti munkából ez volt az a vetület vagy arculat, amely kifelé elsődlegesen tudta megjeleníteni az Intézet tevékenységét. Nem véletlen, hogy ugyanakkor ez lett a legfőbb támadási felület is, ami az Intézet tudományos tanácsának ülésén újra meg újra felvetődött, hogy ti. az Intézet tudományos produktuma elégtelen. Ez a tudományos tanács egy korábbi szervezeti megoldásban gyökerezett. Ti. a háború utáni elrendezés eredményeként már a Vas Tibort megelőző igazgató, Csanády György is igazgató titkár címet viselt, ami pontosan azt jelentette, hogy az intézeti vezetést az Intézet tudományos tanácsa látja el, és e tudományos tanács megbízottjaként, vagyis titkáraként ül ő ott és intézi az adminisztratív ügyeket. A tudományos tanácsban részben a tudomány, részben a gyakorlat szerepeltette magát. Meghatározó szerepet benne az Igazságügyminisztérium főosztályvezetőjeként játszott, aki az ilyen típusú kritikákat minden egyes tudományos tanácsülésen igen élesen megfogalmazta. Hogy azután milyen közvetlen okok vezettek a nagy változáshoz, ami az Intézet profiljában, további munkájában meghatározó lett, azt nem tudnám megmondani. Bizonyos, hogy az Intézet helyzete folyvást bizonytalan volt. Az Igazságügyminisztérium is szabadulni szeretett volna tőle, mert az ottani vezetésnek – különösen a hírhedt Kovács miniszter, tehát egy ávós tiszt ténykedése alatt – e viszonylagos igényesség semmiképpen sem felelt meg.

- Amely miniszternek ugye semmi köze a mi Kovács Istvánunkhoz?
- Nincs. Ha jól emlékszem, akkor Béla volt a keresztneve,⁴¹ s nem tévesztendő össze a volt pártfőtitkárrel.⁴² Korábban ávós alezredes volt, és véletlenül került ebbe a pozícióba. Mi természetesen semmikor, semmi kapcsolatban nem voltunk vele, csak különböző főosztályok vezetői továbbították a minisztérium várakozásait az Intézet felé.
- Tanár úr, most valószínűleg témaváltást fogsz bejelenteni. Elébe menve ennek: ama Vas Tibornak, akit Pécsen megismertél, nagyjából milyen arcéle volt? Személyes és sokirányú tehetségén kívül, amiről beszámoltál, nagyjából mik voltak az olvasmányai? Játshattál-e Te bármiben is instrumentális szerepet? Merthogy eredendő élményedhez képest a néhány évvel később – amely rövid idő ugye drámai politikai változásokat is jelez az ország életében – immár igazgatóként megismert Vas Tibor ehhez képest már egy változott karakter volt. Tehát: miket olvasott? Netán igénybe vette-e ilyesmiben a segítségedet? Jogi gondolkodó volt-e egyáltalán? És létezett-e akkoriban egyáltalán jogi gondolkodó?
- Kérlek szépen, Vas Tibort én úgy tudnám pécsi emlékeim alapján jellemezni, mint aki egy széleskörű human műveltséggel rendelkező viszonylag fiatal ember – hiszen 37 éves volt akkor, amikor Pécsre került –, aki származásánál fogva és hát az elmúlt évek tapasztalatai alapján a kommunista pártban találta meg az érvényesülés lehetőségét. Meggyőződésem szerint tőle telhetően ő igyekezett ezt a váltást önmagában is végrehajtani, merthogy korábban egyoldalú nyugati műveltsége még alapvetően német, kisebb részben francia, és még kisebb részben angol forrásokra épült.
- Milyen származású volt ő? Fűzték-e kapcsolatok Vas Zoltánhoz?⁴³ Abszolút polgári gyökéretű volt, történetesen zsidó háttérrel, vagy pedig...

⁴¹ Kovács Béla (Mátranovák 1910 – Budapest 1980) bányász, hat elemre épített egyéves Bírói és Ügyészi Akadémia-végzettséggel a Budapesti Katonai Törvényszék elnökeként hírhedt vérbíró, majd igazságügyminiszter, utóbb a Honvédelmi Minisztérium igazságügyi főcsoportfőnöke; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_Béla_\(politikus,_1910–1980\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_Béla_(politikus,_1910–1980)) (2024. május 1.)

⁴² Utalás Kovács Béla (Patacs 1908 – Pécs 1959) miniszterre, a szovjetektől elhurcolt kisgazdapárti főtitkár; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_Béla_\(politikus,_1908–1959\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Kovács_Béla_(politikus,_1908–1959)) (2024. május 1.)

⁴³ Vas Zoltán (1903–1983) szovjet emigrációból visszatért kommunista politikus, 1945 után a Gazdasági Főtanács, majd az Országos Tervhivatal vezetője; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Vas_Zoltán_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Vas_Zoltán_(politikus)) (2024. május 1.)

- Ha jól tudom, vasutas volt az apja, mégpedig tisztviselő, főtanácsos, vagyis a vasút értelmiség egyik tagja...
- Szegedi vagy Szeged környéki?
- Igen. Hogy mikor halt meg, azt nem tudnám megmondani. Azt viszont tudom, hogy a zsidótörvények hatálya alól mentességet kapott. Köztudott, hogy több jeles személy, így Moór Gyula járt közben az ő érdekében, aminek eredményeképpen őt a kormányzó személyes mentességében részesítették. Konkrét üldöztetést tehát nem szenvedett, és 1945 után szinte azonnal egyetemi tanári kinevezést kapott a debreceni jogi karra. Olyan helyzetbe került, hogy egy teljesen megváltozott szellemi talajon kellett saját alapvetően újkantiánus és egyébként is német orientációjú gondolkodásával helyt állania. Ő, amennyire én tudom, lelkiismeretesen törekedett arra, hogy ezt az akkor nem túlságosan előnyös egyoldalúságát felszámolja, tehát igen gyakran igénybevett nem csak engem, hanem másokat is, hogy szovjet forrásokat rajtunk keresztül megismerjen. Igen gyakran olvastatta velem is, másokkal is a *Szovjetjogi cikkgyűjtemény* című kiadványt,⁴⁴ ami ugye saját intézeti kiadványunk volt, de megkapta szakmai lektorálásra például a legfrissebb szovjet jogelméleti tankönyvet.⁴⁵ Ezzel kapcsolatban szinte anekdotikus, hogy a fordító úgy látszik kevésbé volt járatos a jogelmélet világában, mikor az orosz nyelvben fonetikusán leírt Hans Kelsen⁴⁶ nevét úgy adta vissza a magyar szövegben, hogy Calsan. Mikor erre felhívtam Vas Tibor figyelmét, a fülem hallatára telefonált Pestre Pécsről, hogy felháborodását fejezze ki azért, hogy milyen fordítókra bízunk egy ilyen fontos munkát.
- Még annyit hadd kérdezzek, hogy 1948–1949 fordulóján mit olvasott ő, illetőleg mit olvastatott magának angol, francia vagy német nyelven?
- Alapműnek számított akkoriban Philip C. Jessup *Nemzetközi joga*,⁴⁷ aki tekintélyes és az amerikai politikát igen erőteljesen képviselő szerző volt. Vas olvasott természetesen Kelsent, és nála, az ő könyvei között jutottam hozzá Julius Stone,⁴⁸ Wolfgang Friedmann⁴⁹ és hasonlók műveikhez. A kor jellegzetes termékei voltak ezek. Valamennyi a háború utáni első években jelent meg, és úgy látszik, hogy még szabad könyvtári forgalom tárgyát képezhették. Ám hogy miképpen jutott ezekhez Vas, már nem tudnám elmesélni.
- Nem volt olyan érzésed, hogy maga ez a hozzáférés privilégium? Másként szólva, elvileg magad is hozzá juthattál volna mindezekhez könyvtárban?
- Nem. Ezek Vas Tibor személyes példányai voltak, s magával hordta ezeket mindenhová. Utazó professzor volt természetesen, megjelent kedden és visszautazott pénteken, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy két-három délutánra terjedt ki az a szolgálat, amelyet a köréje csoportosuló hallgatóknak el kellett látniuk. Vas hozta mindég az olvasmányanyagot. Megítélésem szerint ő az intézeti, akarom mondani tanszéki könyvtárat nem is ismerte, hanem e feltehetően akkor igen jelentősnek ítélt divatos munkákat szerezte meg Budapesten, és hozta magával, hogy ezekből olvassunk fel néki.
- És sátáni gúnnyal hallgatta a burzsoá szerzőket, vagy pedig maga is része volt vagy lett a világképüknek?

⁴⁴ A Jogtudományi Közlöny melléklete az 1950, I. évfolyam, 1. szám és az 1954, IV. évfolyam, 8. szám közt, a Magyar–Szovjet Társaság Jogtudományi Szakosztályának közreműködésével. Később, az 1959, VI. évfolyam, 9. számmal való megszűnéséig, Vas Tibor szerkesztésében Cikkgyűjtemény a külföldi jogi irodalom köréből.

⁴⁵ R. O. Halfina – J. D. Levin – M. Sz. Sztrogovics: Az általános állam- és jogelmélet alapjai. [Основы общей теории государства и права, ford. Szabó Imre] Jogtudományi Közlöny könyvtára: Tanulmányok a szovjet jog köréből, Hírlap, Budapest, 1949, 83. o.

⁴⁶ Hans Kelsen (Prága 1881 – Berkeley, Cal. 1973) az államelmélet és a jogelmélet meghatározó XX. századi alakítója.

⁴⁷ Jessup, Philip C.: A Modern Law of Nations: An Introduction. The Macmillan Company, New York, 1948.

⁴⁸ Stone, Julius: The Province and Function of Law – Law as Logic, Justice, and Social Control: A Study in Jurisprudence. Stevens & Sons, London, 1946.

⁴⁹ Friedmann, W[olfgang]: Legal Theory. Stevens, London, 1944 / 2nd ed., Stevens, London, 1949.

• Határozottan állíthatom, hogy semmi érzelmnyilvánítás nem volt részéről. Erőteljesen kopogott a tolla, rendkívül szorgalmasan és bőségesen jegyzetelt, időnként megismételni kért mondatokat; gyakorlatilag azt lehetne mondani, hogy dolgozott, anyagot gyűjtött, amiket feltehetően otthon azután elrendezett. E délutáni órák munkával teltek, ezt bizvást állíthatom. Soha sem gúnyos, sem haragos megjegyzést nem hallottam tőle olvasmányaink kapcsán, inkább figyelemösszpontosítást éreztem, ami homlokráncolásban, a gondolatmenet követésére való határozott törekvésben nyilvánult meg.

Ezzel szemben a már igazgató Vas olyan értelemben lett új számomra, hogy ezennel vele egy új arcot ismertem meg. Mégpedig a nagyhatalmú kommunista igazgatóét,⁵⁰ amivel az intézet dolgozói elé állt, akik közt jócskán voltak régi emberek, mint Párter Laci bácsi, gazdasági vezetőnk, egykor főtanácsos a Teleki Pál Intézetben. Velük szemben Vas Tibor nem egyszer nyilvánosan kíméletlenül durva, goromba, emelt hanghordozással élt; és ilyen dühkitörései érdekes módon még sűrűsödtek is, merthogy az igazgatóságából még hátralévő két év során egyre gyakoribbá váltak. Ami persze talán azzal is összefüggött, hogy inogni érezte igazgatói székét, amire feltehetően meg is volt az oka. S e kiegyensúlyozatlanság nem csak nekem tűnt fel, hanem közvetlen munkatársainak, titkárnőjének, baráti köréhez tartozóknak egyaránt. Efféle kitörései természetesen nem voltak túl népszerűek, de hát mindenkinek jobb volt úgy tudomásul vennie, hogy vak emberről van szó, akinek elnézendő, ha nem úgy reagál, mint ahogyan kellene.

• Akkoriban, még szintén a váltás előttről, jelen kellett lennie az Intézetben e bizonyos deklaszált vagy osztályidegenné nyilvánított professzori kar számos ismert személyiségének, akik önálló adatfelvétellel jogi bibliográfiai munkálatokban segédkeztek...

• Igen, ezek egy részét maga Vas hozta oda. Például Bibó Istvánt, akit Szegedről ismert és akivel mindig rendkívül szívélyesen bánt. A fülem hallatára Pistának szólította, szóval kifejezetten a régi ismerős hangnemet ütötte meg vele szemben. Ugyanakkor ezek között volt számos olyan ember is, akik különböző minisztériumokból kerültek oda. Legtartósabban ezek közül Sebestyén Pali bácsi⁵¹ maradt meg, aki a Külügyminisztériumból került az Intézetbe. A születő jogi könyvészetet ezek nyelvtudásuk révén is, jogi ismereteik révén is segítették, főleg tehát Nagy Lajosnak a *Magyar jogi bibliográfia* köteteinek kiadására irányuló munkáját.

• Itt hadd utaljak most egy személyes emlékre. Csekey István professzor könyvtárhagyatékának⁵² egy részét én vásároltam meg személyesen Pécsen utolsó özvegyétől, s eléggé számottevő részét én közvetítettem – válogattam és vásároltam meg – Kovács István igazgatóhelyettes részére. Nem igazán régen, az 1970-es évek elején vagy az 1960-as évek végén lehetett ez. Namármost, a Csekey özvegye által meg nem tartott, illetőleg a könyvekben

⁵⁰ Korabeli hírközlési furcsaságot jelez, hogy ama tényről, hogy az akkoriban pályakezdő Herczegh Géza, Pap Tibor, Péteri Zoltán és Pulay Gábor 1000-1000 Ft akadémiai pénzjutalomban részesült az első magyar (nemzetközi) Állam- és Jogtudományi Kongresszus „szervezési feladatainak maradéktalan és kifogástalan végrehajtásáért”, úgyszólván az egész országos sajtó – Szabad Nép, 1954. december 24., 358. szám, 4. o.; Magyar Nemzet, 1954. december 24., 304. szám, 5. o.; Népszava, 1954. december 24., 304, 3; Akadémiai Értesítő, 1954, 503. szám, 309. o.; A MTA Társadalmi–Történelmi Tudományok Osztályának közleményei, 1955/1-2. szám, 206. o. – beszámolt. Rendezvényükre lásd Pap Tibor: Az első magyar Állam- és Jogtudományi Kongresszus, In Állam és Igazgatás, 1954/10-11. szám, 584-587. o. és Herczegh Géza: Az államelmélet és az államjog kérdései a magyar állam- és jogtudományi kongresszus tükrében. In Állam és Igazgatás, 1954/12. szám, 676-679. o.

⁵¹ Sebestyén Pál (Budapest 1893 – Budapest 1973) fiumei tisztségviselő, külügyminisztériumi osztályfőnök, rendkívüli követ, a párizsi békekonferencia-küldöttség tagja, majd Grotius, Montesquieu és Beccaria fordítója; vö. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC13280/13704.htm> (2024. május 1.)

⁵² Későn nősült, gyermektelen maradt, aki minden maradék energiáját saját könyvgyűjteményébe fektette, egyes tételeit a gyomai Kner-nyomdával köttetve. A saját demonstrátorából lett pécsi egyetemi könyvtárigazgató Fényes Miklós (1924–1994) azonban politikai gyávaságból visszautasította e hagyaték fogadását. Magánvásárlókon túl így került először finn és észt anyaga a szolnoki Damjanich János Múzeumba, maradék részének java pedig hozzám.

talált bármiféle levelezés gyakorlatilag mind hozzám került. És ezek között vannak nagyon keserű feljegyzések is. Olyanok, hogy például Csekey közlése egy cikket a *Dunántúli Naplóban*, nagy alázattal s egyfajta egykori kollegalitással küldi Vas Tibornak, mondván, Tiborom, látod, én is élek, sőt változatlanul szeretnék még a továbbiakban is élni, tudnál-e tehát nekem munkát adni, tudnál-e legalább egy vonatjegy árának erejéig kisegíteni, hogy akkor Téged felkeresve konzultálhassak veled – és Vas Tibor részéről néha akár egy titkári feljegyzésben, avagy lakonikus rövidségű névjegyén, roppant durva elutasítások ilyenkor a jellemzőek. Kérdésem tehát ez: Csekey esetleg egy kivételes példa lehetett-e, vagy tudomásod szerint számosan voltak ennyire megalázott helyzetben?

- Tény, hogy Csekey nem tartozott a Vas Tibor által favorizált vagy munkához juttatott személyek közé, amint hogy Bölöny⁵³ sem, akit még szintén Pécsről ismertem. Az is tény, hogy Vas nagyon kevésbé érdeklődött ezen pécsi kollegák, volt kollegák iránt. Kauser Lipi bácsival⁵⁴ volt viszonylag jó viszonyban. Ezen túl még Halász Aladár,⁵⁵ aki rövid ideig megfordult Pécsen is, tartozik azok közé, akit lehetne még említenem, de egyébként a pécsiekkel szemben ő is meglehetősen elutasító volt. Azokat a leveleket, amiket itt említesz, magam nem láttam, de beleillik az általam kialakított képbe. Nem azt akarom mondani, hogy Vas a pécsi karral szemben állt, de bizonyos, hogy nem találta magát sehogy sem közöttük. Amikor lent volt azokon a bizonyos napokon, nos, hát tanúsíthatom, hogy az egyetemen töltötte az időt, sőt a tanszéken aludt bent. Nem tudok tehát arról, nem is jártak ilyesféle történetek, hogy esti társasági eseményei vagy kalandjai lettek volna. Ebből pedig csak arra következtethetek, hogy az egyetemi kollegákkal sem nagyon kereste a kapcsolatot.

Sokkal személyesebb volt a kapcsolata a szegedi karral, ahol inkább figyelembe vették véleményét. Horváth Róbertet,⁵⁶ a statisztika és közgazdaságtan professzorát másodállásra magával vitte Pestre, az intézetbe. Viszont engesztelhetetlenül szemben állt Perbíróval,⁵⁷ Martonyival,⁵⁸ Pólayval⁵⁹ – csak hogy emlékezetemből kiragadjak néhány nevet.

- Az Antalffyhoz⁶⁰ fűződő viszony vajon milyen érzelmű lehetett?

⁵³ Bölöny József (Kismarton 1903 – Budapest 1990) közjogtanár a pécsi egyetemen 1938–1948 között, utóbb archontológus; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Bölöny_József_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Bölöny_József_(jogász)) és <https://www.nevpont.hu/palyakep/bolony-jozsef-8f197> (2024. május 1.)

⁵⁴ Kauser Lipót (Budapest 1882 – Pécs 1962) ügyvédkedés és debreceni tanárkodás után 1947–1955 közt Pécsen polgári jogi tanszékvezető egyetemi tanár; vö. <https://www.nevpont.hu/palyakep/kauser-lipot-ff1f3> és <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (2024. május 1.), valamint Kauser Lipót: A Kauser-saga. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2009, 335 o.

⁵⁵ Halász Aladár (Budapest 1892 – Budapest 1966) polgári radikális ügyvéd, rövid szegedi kezdéssel 1956-tól a római jog pécsi professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Halász_Aladár és <https://www.nevpont.hu/palyakep/halasz-aladar-68901> (2024. május 1.), valamint Varga Csaba: Halász Aladár (életrajzi jegyzet), In Jogelméleti Szemle, 2005/2. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/varga22.html> (2024. május 1.)

⁵⁶ Horváth Róbert (1693) közgazda, jogakadémiai múlt után 1953-tól a szegedi demográfiai és statisztikai tanszék vezetője; vö. http://acta.bibl.u-szeged.hu/6586/1/juridpol_036_021-033.pdf (2024. május 1.)

⁵⁷ Perbíró József (Barcs 1908 – Kecskemét 1991) pécsi egyetemi és egeri jogakadémiai tanítást követően – 1956-os vezető szerepe okán letartóztatásáig (1957) – a szegedi mezőgazdasági és munkajogi tanszék vezetője; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Perbíró_József (2024. május 1.)

⁵⁸ Martonyi János (Győr 1910 – Szeged 1981) 1940-től Kolozsvárott, majd Szegeden az államigazgatás és a pénzügyi jog professzora; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Martonyi_János_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Martonyi_János_(jogász)) (2024. május 1.)

⁵⁹ Pólay Elemér (Zombor 1915 – Budapest 1988) miskolci jogakadémiai és debreceni egyetemi múlttal 1949-től a római jog szegedi professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Pólay_Elemér (2024. május 1.) és Molnár Imre: Pólay Elemér 1915–1988, 183–191. o., In Hamza Gábor (szerk.): Magyar jogtudósok, II. Professzorok Háza, Budapest, 2001, valamint http://acta.bibl.u-szeged.hu/70769/1/juridpol_forum_010_001_569-585.pdf és <https://szakcikkadatbazis.hu/doc/2283662> (2024. május 1.)

⁶⁰ Antalffy György (Szeged 1920 – Szeged 1993) 1946-tól az állam- és jogelmélet szegedi egyetemi tanára, s úgyszólván mindvégig országgyűlési képviselő; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Antalffy_György és <https://www.nevpont.hu/palyakep/antalffy-gyorgy-c86a7> (2024. május 1.), valamint Révész Béla: A szocialista állam és professzora. Szélfeljegyzetek Antalffy György portréjához. In Jogelméleti Szemle, 2003/4. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/revesz16.html> (2024. május 1.)

• Nem egyszer láttam őket együtt. A készülő állam- és jogelméleti tankönyv megírása, szerkesztése és így tovább visszatérő alkalmak sorát jelentette arra, hogy a három professzor – tehát Vas mint pesti, Antalfy mint szegedi, és Halász Pál mint pécsi találkozzanak. Ezek a találkozások mindenkor az intézeti igazgatói szobában zajlottak, és az esetek egy részében nekem is ott kellett akkorra lennem, amikor Vas megnyitotta az egészet. Rendszerint elkésve jelent meg e szerzői értekezleteken Szabó Imre is, akit mindhárman rendkívül tiszteletteljesen fogadtak: úgy viselkedtek vele szemben, mint akinek bizony hatalom van a kezében. És miközben a hangulat mindvégig inkább tréfálkozó és derűs volt, Szabó egyértelműen mintegy lekezelően viseltetett ezekkel a kollegáival szemben, kicsit kívülállóként is, és kicsit úgy, mint aki az egész magyar jogtudományt bírálja, benne persze őket is.

Szabó attitűdjét ebben az időben – már amennyire ezekből a találkozókból egyáltalán meg tudtam ítélni – egyfajta kritikai határozottság jellemezte. Jelentette ezt az is, hogy már készült nagy műve, *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*,⁶¹ és feltehetően az abban mutatkozó igencsak erőteljes marxista kritikai attitűd bizonyára mindennapjait is áthatotta. Tehát mindazokra, akikkel találkozott, kevés kivétellel szintén kiterjesztette ezt a meglehetősen fölényes, sőt esetenként egyenesen gúnyos bánásmódot.

• Ha és amennyiben ez a társaság nagyjából a korabeli marxista magyar jogelmélet elitjét, krémjét, abszolút vezető pozícióit képviselte, létezhetett-e még maguk fölött állóként ebben az új marxista jogtudományban tekintély, s éreztek-e, érezhettek-e ők ilyet?

• Egyértelműen „nem” a válaszom. Nem vetődött ez fel így. Molnár Erik⁶² volt egyfajta nem-szakmai tekintély, de ugye miniszter volt, a magyar közélet befolyásos szereplője, ami kisugárzott a tudományra is; de nem hallottam vele kapcsolatban semmiféle kritikai észrevételt, még mint tudóssal szemben sem. Rudas László⁶³ tekintélynek számított, de olyannak, akit nem szerettek, csupán tudomásul vettek. Rudas nyilvánvalóan sokkal erősebben állott, semhogy szembe lehetett volna vele fordulni; de ő nem tartozott egy ilyen elismerés-körbe érintőlegesen sem. A szovjet tudománnyal szemben viszont egy nem-ismerésen alapuló elismerés dominált. Ti. azt ismerték el benne, hogy a Szovjetunió mint idősebb testvér megszabja a mi politikai életünket; elismerték, hogy ennek megfelelően a szovjet tudománynak elsőbbsége van az ún. népi demokratikus országok tudományával szemben; ámde e szovjet tudománynak még a képviselőit sem ismertük. Legfeljebb egy-egy véletlenszerűen lefordított könyv kapcsán vetődött fel ismerős név. Ilyesmiket Vas Tibor rendszeresen kapott kéziratok, fordítások, igen gyakran nyilvánosságra nem kerülő anyagok formájában; ezek közül – Alekszandrov⁶⁴ és mások műveiből – magam is igen sokat olvastam...

• Hadd mondjak még magyar neveket: Gerő,⁶⁵ Révai,⁶⁶ Andics⁶⁷ mellett még Fogarasi,⁶⁸ esetleg Lukács.⁶⁹ Tehát előfordultak-e efféle további és visszatérő említések vagy hivatkozások?

⁶¹ Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955 / 2., jav. kiad., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

⁶² Molnár Erik (Újvidék 1894 – Budapest 1966) történész, akadémiai vezető és ELTE egyetemi tanár, politikus, miniszter, igazságügyi vezető; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Molnár_Erik_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Molnár_Erik_(politikus)) és <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/molnar-erik> (2024. május 1.)

⁶³ Rudas László (Sárvár 1885 – Budapest 1950) politikus, a moszkvai Marx-Engels-Lenin Intézet filozófusa, majd Budapesten a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem első rektora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Rudas_László és <https://www.nevpont.hu/palyakep/rudas-laszlo-8860a> (2024. május 1.)

⁶⁴ Н. Г. Александров: *Сущность права – К вопросу о сущности исторических типов права*. Госюриздат, Москва, 1950, 54 o. ill. N. G. *Alekszandrov: Az állam- és jogelmélet egyes kérdései az alapra és a felépítményre vonatkozó sztalini tételek világánál*, In *Jogtudományi Közlöny*, 1951/12. szám, 714-722. o.

⁶⁵ Gerő Ernő (Terbegec 1898 – Budapest 1980) politikus, a Rákosi-korszak párthierarchiájának második embere, rengeteg brosúra szerzője; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Gerő_Ernő és

• A túlnyomó többségben azt tudom mondani, hogy nem. Fogarasi volt még a legközelebb, mert ő volt az osztályelnök, a Magyar Tudományos Akadémia illetékes osztályának elnöke. Fogarasi volt tehát az, akit megítélésem szerint Szabó nagyon erőteljesen felhasznált arra, hogy akadémiai karrierjét egyengesse. Fogarasi irányában ezért ő mindenkor lojálisnak mutatkozott. Lukácsnak még a neve sem igen merült fel, s ha egyáltalán felmerült, úgy kizárólag olyan értelemben, hogy Fogarasi és Lukács között ellentét feszül, és hogy természetesen Fogarasi elvtársnak van igaza. Andics Erzsébet már magas pártbeosztásban volt, Gerő még messze tovább fölötté, immár egy másik szinten, hasonlóan Révaihoz. Ezekkel szemben semmiféle kritikai reagálást nem észleltem, ami természetesen nem zárta ki, hogy lehettek ilyenek, csak éppen nem kötötték az orromra. Tehát jelenlétemben ilyesmire sohasem került sor.

Ami a magyar viszonyokat illet, az előbb utaltam már arra, hogy Szabó meglehetősen fölényes volt, már csak prágai neveltetése, egyeteme, köztársasági múltja okán is az egész magyar feudális, fasiszta és így tovább vastibori növekményekkel szemben. Az újakat is lekezeléssel szemlélte. Amennyire tudom, Beérrel⁷⁰ volt személyes jó barátságban, aki az idősebb barát szerepét töltötte be, míg a fiatalabb barát szerepét Eörsi Gyula⁷¹ játszotta. És volt egy abszolút tekintély, megítélésem szerint az egyetlen tekintély, akit Szabó a magyar jogtudományban maga fölött elismert, és ez Világhy Miklós volt. Akinek véleményét Szabó minden esetben döntőnek tekintette.

- Szebenyi⁷² ekkor már öngyilkos lett? Vagy egyszerűen nem említendő?
- Szebenyi ekkor már nem volt. Már túl voltunk a Rajk-peren. Szebenyi egyébként 1953 körül került az intézetbe.
- Igazából nem beszéltünk még az Intézetéről és Szabó ide kerüléséről.
- Igen, ez igen gyorsan zajlott le. Már beszéltek, de legalább sutogtak arról, hogy az Intézet a Magyar Tudományos Akadémiához fog kerülni, merthogy az Igazságügyminisztérium nem akarja megtartani, noha Vas Tibor ismételtén megkísérelt protekciót szerezni Erdei Ferencnél,⁷³ aki akkoriban igazságügyminiszter is volt. Ő még Szegedről ismerte és láthatóan igyekezett baráti viszonyt fenntartani vele. Ám hogy ez a

---

<https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/gero-erno> (2024. május 1.)

⁶⁶ Révai József (Budapest 1898 – Balatonaliga 1959) kultúrteoretikus, a Rákosi-korszakot vezető ún. négyesfogat tagja; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Révai_József_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Révai_József_(politikus)), <https://www.nevpont.hu/palyakep/revai-jozsef-348a3> és <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/revai-jozsef> (2024. május 1.)

⁶⁷ Andics Erzsébet (Budapest 1902 – Budapest 1986) szovjet állampolgár történész, 1950-től negyed évszázadon keresztül az ELTE történelem tanszékvezető professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Andics_Erzsébet és <https://www.nevpont.hu/palyakep/andics-erzsebet-d6baf> (2024. május 1.)

⁶⁸ Fogarasi József (Budapest 1891 – Budapest 1959) filozófus, német és szovjet emigrációt követően a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem második rektora, akadémiai vezető; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Fogarasi_Béla és <https://nevpont.hu/palyakep/fogarasi-bela-a4814> (2024. május 1.)

⁶⁹ Lukács György (Budapest 1885 – Budapest 1971) filozófus, politikus, a XX. század marxizmusának egyik legismertebb, meghatározó képviselője; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Lukács_György_\(filozófus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Lukács_György_(filozófus)) (2024. május 1.)

⁷⁰ Beér János (Teschen 1905 – Budapest 1966) a jogvilágban ez időben meghatározó kommunista politikus, 1948-tól az államjog budapesti professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Beér_János és <https://www.nevpont.hu/palyakep/beer-janos-1e48c> (2024. május 1.)

⁷¹ Eörsi Gyula (Budapest 1922 – Budapest 1992) 1951-ben kezdődő budapesti egyetemi félállásos előzmények után 1957-től a polgári jog professzora, egyszersmind az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének osztályvezetője; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Eörsi_Gyula és <https://www.nevpont.hu/palyakep/eorsi-gyula-0b24d> (2024. május 1.)

⁷² Szebenyi Endre (Nagylak 1912 – Budapest 1949) belügyi államtitkár, koncepciók per áldozata; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Szebenyi_Endre (2024. május 1.)

⁷³ Erdei Ferenc (Makó 1910 – Budapest 1971) Szegeden joghallgató, szociográfus népi író, politikus, egyéb vezető szerepek közt 1953-tól igazságügyminiszter; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Erdei_Ferenc_\(szociológus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Erdei_Ferenc_(szociológus)) (2024. május 1.)

barátság Szegeden milyen volt, én nyilván nem tudom megítélni. Erdei sohasem jött az Intézetbe személyesen, tehát nem lehetett módomban nyitott szemmel bármiféle tapasztalatot begyűjteni. Az eredmény azonban közismert. És közismert az is, hogy ezt a folyamatot nem lehetett sem lefékezni, sem megállítani.

Az Intézet átkerült az Akadémiához, és ezzel egyidejűleg Szabó Imrét az Intézet igazgatójává nevezték ki, azzal az indokolással, hogy akadémiai intézetnek csak akadémikus lehet az igazgatója. Ez lehet, hogy akkor belső elv is volt, és valóban, az akadémiai intézeteknek akkoriban a legtekintélyesebb akadémikusok voltak az igazgatói, mint Pach Zsigmond Pál,⁷⁴ Bognár⁷⁵ és hasonlóak. Vas Tibornak megmaradt az egyetemi katedrája, sőt ott monopolhelyzetbe került, mert Szabó lemondott a katedrájáról s a két katedrát összevonták egyetlen tanszékké, aminek vezetője Vas Tibor lett. Szabó ez időtől kezdve az egyetemi életbe igen kevésbé avatkozott már csak be, és nem is igen figyelt oda, hogy ott mi történik. Bár eleinte eljárt még kari ülésekre, de immár csakis az akadémiai karriert tekintette erőteljesen elsődlegesnek.

Elképzelése az Intézetről – ami nagyjából kirajzolódott az első hetek után – egy olyan nyugati modellű kutatóintézet volt, amely alapvetően és elsődlegesen nem dokumentációs vagy bibliografizáló profilú, hanem tudományos kutatásokat végez. Ezt kellett összeegyeztetnie az állam és pártszervek által megfogalmazott követelményekkel, hogy tudniillik az Intézetnél soha nincs és ne is legyen törvénytervezetek véleményezése, koncepció kidolgozása, és így tovább. Az a benyomásom, hogy e feladatvállalását Szabó talán nem szívesen, de többé-kevésbé hibátlanul megoldotta. S anélkül mondhatom persze csak ezt, hogy erről konkrét ismereteim lehetnek volna, hiszen magam még fiatalember voltam akkoriban. Úgy tűnik most utólag is, hogy egyfajta munkamegosztás lehetett e téren, mert az ilyesféle állami kapcsolatokat Szabó főleg Kovács István igazgatóhelyettes útján szervezte. Kovácsnak kitűnő kapcsolatai voltak a legkülönbözőbb állami szervekkel, tehát ő közvetítette az állami megbízásokat; ő jelezte, hogy ki fog jönni és mit kell majd tenni; tehát az Intézetben lényegileg be tudta tölteni azt a feladatot, hogy ne borítsa fel az asztalt az állami és pártszervek felé azok működésének bizonyos kiszolgálásában való szerepvállalása tekintetében, de mégis lezajlhatott egy nagyon erőteljes arculatváltás, és a munka középpontjába a tudományos kutatás került.

Nos, most itt kellett következnie egy meglehetősen markáns döntésnek. Tudniillik Szabónak lényegében két lehetősége volt arra, hogy a kezébe került intézetet tovább vigye, és főként, hogy elképzelésének megfelelően átalakítsa. Mert mint említettem, egy nyugati modellű kutatóintézetre gondolt, ám ezt összekapcsolta ügyesen a szovjet modellel, ahol is ugyebár a tudományos kutatás az akadémia és intézetei feladata, az oktatás pedig az egyetemeké. Szabó következetesen állást foglalt amellett, hogy a magyar állam- és jogtudomány központjának az Intézetnek kell lennie, szemben az oktatási célú egyetemi intézményrendszerrel. Ez majdnem annak elutasítását jelentette, hogy egy egyetem bármi szerepet is vállaljon a tudományban. Nem véletlen tehát, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság is erőteljesen akadémiai szerv lett, és akadémikussága, nem pedig egyetemi tanársága címén kerültek be oda emberek. E Kelet-Európára rákényszerített modellnek a végrehajtására Szabó számára két út kínálkozott. Először azt az utat próbálta meg bejárni, hogy tekintélyes vezető jogtudósokat, professzorokat próbált az intézethez kapcsolni, akár

⁷⁴ Pach Zsigmond Pál (Budapest 1919 – Budapest 2001) történész, 1952-től a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem professzora, kezdettől az MTA Történettudományi Intézet munkatársa, majd igazgatója, 1965-től akadémiai intézetigazgató; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Pach_Zsigmond_Pál és <https://www.nevpont.hu/palyakep/pach-zsigmond-pal-885fe> (2024. május 1.)

⁷⁵ Bognár József (Szombathely 1917 – Budapest 1996) közgazdász, politikus, 1954-től a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem professzora; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Bognár_József_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Bognár_József_(politikus)) (2024. május 1.)

mint tudományos tanácsadó, akár mint osztályvezető, vagyis a legkülönbözőbb címeiken. Ilyen ajánlatokat többeknek tett. A végeredményből következtethetően azonban ezek az ajánlatok kudarcot vallottak. Ti. azok, akik szóba jöhettek, részben Szabónál idősebbek voltak, részben pedig önálló tanszékek vezetői az egyetemen, érthetően tehát nem kíváncsoztak olyan szerepbe, hogy Szabó Imre beosztottjai legyenek az Intézetben. Vagyis ez a kísérlet, hogy kész emberekből ütőképes tudományos gárdát vonaltasson fel, nem sikerült.

Ekkor adta rá fejét arra a másik és lassú, távlatilag azonban több sikerrel kecsegtető, és végül is sokkal átütőbb eredménnyel járó útra, ti. hogy fiatal tehetségeket hozzon az Intézetbe. Akkor, amikor Szabó átvette az Intézetet, ketten voltunk e legfiatalabb csoportból igazi kutatók, Herczegh Géza és jómagam. De gyors egymásutánban kerültek az Intézetbe olyanok, mint Szabó András,⁷⁶ Kulcsár Kálmán,⁷⁷ Peschka Vilmos,⁷⁸ majd Mádl Ferenc, és ez folytatódott olyan fiatalabb generációbeliekkel, mint Harmathy Attila⁷⁹ vagy Rác Attila.⁸⁰ Végeredményben Szabó kiépített egy tehetséges fiatalokból álló gárdát, s az Intézetet osztályokra tagolta. Minden osztályt igyekezett megfelelő vezetéssel ellátni, és ebből alakult, hogy ő vette kézbe az elméletet, ahová a nemzetközi jog is tartozott; Kovács hatáskörébe kerültek a közjogtudományok; az ide kerülő Eörsi Gyula pedig megkapta a civilisztikát. A büntetőjog kilógott mindebből, még egy ideig Szabó idejében is. Merthogy ezen osztály élén Földi Miklós⁸¹ állott, korábban koronaügyész helyettes, azaz egyértelműen a régi világ maradványa, akit ugyanakkor az állítólag Domokos Józsefhez⁸² fűződő jó kapcsolatai okán nem lehetett eltávolítani vagy nyugdíjazni. Ennek következtében aki fiatal büntetőjogászként bekerült, mint Viski László⁸³ vagy Szabó András, mind az ő beosztottjaként került ide, holott hát szegény Miklós bácsinak addigra egészségromlása már oly erősen előrehaladt, hogy ennek következtében egyértelműen alkalmatlanná vált arra, hogy osztályt vezessen. Ez azután megoldódott, mert Földi távozásával idekerült az Igazságügyminisztériumból Horváth Tibor, s ő lett a büntetőjogi osztály vezetője.

Ezt a felállást, ezt a négy nagy egységet egészítette ki 1960-ban a jogösszehasonlító osztály mint ötödik, amely osztályt Kovács és Szabó együtt hozták létre, mégpedig kettős irányultsággal, ami utóbb egyértelműen ki is rajzolódott. Ti. Szabó ezt az osztályt akarta felhasználni a nemzetközi tudományos életbe való behatolás ugrókövéül, míg Kovács ugyanezt az osztályt kívánta felhasználni a gyakorlattal való kapcsolat szorosabbá tételére. Ebből aztán a két vezető részéről egyidejűleg jelentkező ellentétes irányú mozgások

⁷⁶ Szabó András (Radnót 1928 – Budapest 2011) kriminológus, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének munkatársa, utóbb alkotmánybíró; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_András_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_András_(jogász)) <https://www.nevpont.hu/palyakep/szabo-andras-1ce3e> (2024. május 1.)

⁷⁷ Kulcsár Kálmán (Erdőtelek 1928 – Budapest 2010) jogszociológus, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kutatója, majd a Szociológiai Intézet igazgatója, az utolsó szocialista kormány igazságügyminisztere; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kulcsár_Kálmán és <https://www.nevpont.hu/palyakep/kulcsar-kalman-f18ee>, valamint <https://web.archive.org/web/20071111062512/http://www.mozgovilag.hu/2001/12/dec10.htm> (2024. május 1.)

⁷⁸ Peschka Vilmos (Budapest 1929 – Budapest 2006) jogfilozófus, 1957-től az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kutatója; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Peschka_Vilmos és <https://www.nevpont.hu/palyakep/peschka-vilmos-81246> (2024. május 1.)

⁷⁹ Harmathy Attila (Budapest 1937 – Budapest 2022) polgári jogász, 1962-től az ELTE oktatója és az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kutatója, utóbb alkotmánybíró; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Harmathy_Attila (2024. május 1.)

⁸⁰ Rác Attila (Miskolc 1938 – Budapest 2019) közjogász, 1962–2006 közt az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kutatója; vö. <https://jog.tk.hu/hirek/2019/09/egykori-kollegank-racz-attila-emlekezete> (2024. május 1.)

⁸¹ Földi Miklós életéről nem találtam adatokat.

⁸² Domokos József (Békéscsaba 1890 – Budapest 1978) kommunista védőügyvéd, 1945-től legfőbb ügyész, majd a Legfelsőbb Bíróság elnöke; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Domokos_József_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Domokos_József_(jogász)) (2024. május 1.)

⁸³ Viski László (Budapest 1929 – Budapest 1977) kriminológus, 1952-től az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének munkatársa; vö. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16241/16845.htm> (2024. május 1.)

eredményeződtek. Kovács újabb és újabb intézeti kiadványokat sürgetett, amik jöttek is szép számban mint osztálykiadványok, holott Kovács utasítására ezekbe nem csak az osztályhoz tartozóknak kellett volna bedolgozniuk.

Ugyanakkor Szabó befolyására és döntése alapján ennek az osztálynak kellett végrehajtania egyfajta nyitást, bekapcsolódást a nyugati tudományművelésbe, ami az intézet létrejöttével egyengethette az utat a nemzetközi tudományos életben történő részvételhez. Ez eleinte főleg Szabó személyéhez kapcsolódott. Eörsinek megvoltak a maga nemzetközi kapcsolatai. Kovács mindebben viszolyogva vett részt, már csak azért is, mert nyelvileg ő kevésbé volt felvértezett; nem is érezte magát soha jól nemzetközi fórumokon. Ott voltak viszont a nyelveket tudó fiatalok, akiket igen gyorsan bedobtak a mélyvízbe. És ezek a fiatalok elkezdtek szerepelni, hozzávetőleg az 1960-as évek elejétől kezdve. 1962-ben lehetett először Nyugatra menni. 1961-ben ment ki elsőként Mádl Feri a nemzetközi fakultásra,⁸⁴ aztán mentünk mi⁸⁵ Halász Jóskaival,⁸⁶ majd még sokan mások. A lényeg tehát az, hogy a jogösszehasonlítás lett a fogódzó ahhoz, hogy rengeteg kapcsolat alakulhasson ki, amit még idegennyelvű kiadványainknak – különösen a szocialista világban – viszonylag nagy száma is alátámasztott. S lassan megjelentek az egyes összehasonlító jogi világkongresszusokra készült kötetek,⁸⁷ megjelent az emberi jogokról szóló gyűjteményes kötet,⁸⁸ mely nyugaton is

⁸⁴ A Faculté internationale de droit comparé 1961-től szerveztetett meg az Université de Strasbourg keretében.

⁸⁵ Furcsa sajtóérdeklődés, avagy tanúsítvány a kor viszonyairól s az ilyesféle utazások akkor még ritkaságáról, hogy kettejük kimeneteléről az országos sajtó beszámolt. Eörsi Gyula előadó kíséretében utaztak el a luxemburgi nyári szesszióra 1962-ben – A MTA Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának közleményei, 1963/1964/1-2, szám, 229. o. –, Szabó Imre előadó kíséretében pedig a trieszti nyári szesszióra 1963-ban – Népszabadság, 1963. július 10., 159. szám, 2/4. o.; Magyar Nemzet, 1963. július 10., 159. szám, 6. o.; A MTA Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának közleményei, 1964–1965/1-2. szám, 138. o. –, s végezetül majd az Egyetemi Lapok (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem lapja), 1964. május 16., 18. szám, 3.o. fog tudósítani arról, hogy a tanulmányait befejező hetven nemzetközi hallgató közül mindösszesen két személy, akik egyike Péteri Zoltán, végzett kitüntetéssel Strasbourgban.

⁸⁶ Halász József (Beled 1923 – Budapest 1994) népi kollégista, közjogász, a minisztertanács titkárságának vezetője, 1957-től az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének munkatársa, osztályvezetője és személyzeti felelőse, végül megbízott igazgatója. Minisztertanácsai vezetőként 1956. október 23-án ő ment ki Nagy Imre lakására, hogy a tömeg szólításának megfelelően a parlamentbe behozza. Vö. http://www.nekosz.hu/hu/person/gyorffy_kollegistak?page=10, <https://mek.oszk.hu/02200/02242/html/#13> és http://www.rev.hu/rev/htdocs/hu/kiadvanyok/forr_emlekezete/A_forradalom_emlekezete.pdf (2024. május 1.) továbbá Tatai Zoltán, In Kollégium, 2004/1. szám, 2-3. o. & <https://adoc.pub/1szam-a-tartalombol-a-kollegiumokrol-uj-kollegiumi-tovabbkep.html> (2024. május 1.)

⁸⁷ Szabó, Imre – Péteri, Zoltán (ed.): *Studies in Jurisprudence for the 6th International Congress of Comparative Law*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 147 o.; Péteri, Zoltán (ed.): *Études en droit comparé / Essays in Comparative Law*. Volume publié à l'occasion du 7e Congrès International de droit comparé, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966, 283 o.; Péteri, Zoltán (ed.): *Hungarian Law – Comparative Law. Essays for the 8th International Congress of Comparative Law / Droit hongrois – droit comparé. Études pour le 8e Congrès international de droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 357 o.; Péteri, Zoltán (ed.): *The Comparison of Law. Selected Essays for the 9th International Congress of Comparative Law / La comparaison de droit. Essais choisis pour le 9e Congrès international de droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, 323 o.; Szabó, Imre & Péteri, Zoltán (ed.): *Comparative Law. Selected Essays for the 10th International Congress of Comparative Law / Droit comparé. Essais choisis le 10e Congrès international de droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 438 o.; Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *General Reports to the 10th International Congress of Comparative Law / Rapports généraux au 10e Congrès international de Droit comparé*. [Budapest, 23–27 August 1978.] Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 1048 o.; Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *Legal Development and Comparative Law. Selected Essays for the 11th International Congress of Comparative Law / Évolution du droit et droit comparé. Essais choisis pour le 11e Congrès international de Droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 365 o.; Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *Legal Development and Comparative Law. Selected Essays for the 12th International Congress of Comparative Law / Évolution du droit et droit comparé. Essais choisis pour le 12e Congrès international de droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 329 o.; Péteri, Zoltán (ed.): *Legal Problems of Transition in Hungary. Hungarian National Reports Submitted to the Fifteenth International Congress of Comparative Law*. (Bristol, July 26 – August 1, 1998.) MTA Jogtudományi Intézet, Budapest, 1998, 138 o. Recenzió az 1970. évi kötetről: *Studii și cercetări juridice*, Vol. 16,

feltűnést keltett, továbbá a Sijthoff kiadónál megjelent a jogösszehasonlítás kérdéseit taglaló kötet.⁸⁹ Ezek révén pedig valóban a nemzetközi jogtudományban vezető szerepet játszó személyekkel és tudományos műhelyekkel kerülhettünk kapcsolatba.

Itt természetesen egy kettősségre mindenképpen utalnom kell. Arra, hogy nem mindég esik egybe a tudományos életben vezető szerepet játszó személy a legkitűnőbb tudóssal vagy kutatóval. Ez a mi esetünkben is erőteljesen megmutatkozott, hiszen azok a körök, tudományos műhelyek és személyiségek, akikhez az Intézet kapcsolatokat keresett és talált, korántsem voltak korunk jogtudományának legnagyobb alakjai. Viszont egyértelműen a legnagyobb befolyással rendelkező tudományos szereplők voltak. Ebben az esetben, a mi esetünkben azonban ez bizonyult helyes politikának. E révén ti. az Intézet igen gyorsan emelkedett a nemzetközi elismertség feltételezett palettáján. Ismételt megfogalmazást nyert nemzetközi fórumokon is, hogy a magyarországi intézet olyan bázis, ahol igen jó munka folyik, nyelveket tudó emberek vannak, idegen nyelvű kiadványaik vannak, vagyis partner lehet, és mindebben a jogösszehasonlítás reális területnek mutatkozott.

Más kérdés, hogy ezt a kapcsolattartást Szabó igazgatóként rendkívül elvi alapon szervezte meg, ismételt hangsúlyozva, hogy nekünk az a feladatunk, hogy mi a magyar állam- és jogtudomány eredményeit ismertessük. Tehát lényegében nem kívánta meg, hogy ezeket dicsőítsük, nem kívánta azt, hogy ezeket feltétlenül helyeseljük. Azt azonban megkívánta, hogy pontosan ismertessük. Tehát a magam részéről majdhogynem bizonyos kívülállással mutatom be azt a modellt, amit úgy tudok jellemezni, mint a szocialista állam, a szocialista jog ideáltípusa – s az ideáltípusról éppen Max Weber óta tudjuk, hogy olyasmi ez, ami sohasem valósult meg és nem is fog megvalósulni. Viszont szolgáltat egy olyan mércét, amihez hasonlítani lehet a fennálló valóságot. Nos, nekünk egy ilyesfajta modellt kellett képviselnünk.

- Eddigi beszélgetésünkben igazából arról nem esett szó, hogy 1952–1953 tájára Te felnőtél, elkezdted saját szakmai profilodat kialakítani. Tehát még nem meséltél arról, hogy akkoriban miképpen gondolkoztál, milyen kollegiális közegbe kerültél, vagyis kik voltak az akkori kortársaid a fővárosban, budapesti és vidéki egyetemeken. És mindebből nyilván még

---

No. 3, 1970, 550. o. és Kiralfy, A. K. R. in *International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 20, No. 2, 1971, 381-382. o.; az 1978. évi kötetéről: Borrás, Alegria in *Revista Espanola de Derecho Internacional*, Vol. 34, No. 1, 1982, 339-340. o.; végül az 1982. évi kötetéről: Szladits, Charles in *International Journal of Legal Information*, Vol. 11, No. 1-2, April 1983, 67-68. o. & <https://doi.org/10.1017/S0731126500014931> és Upadhyaya, M. L. in *Journal of the Indian Law Institute*, Vol. 26, No. 4, October-December 1984, 606-609. o.

⁸⁸ Halász József, Kovács István, Szabó Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 640 o. / Halász, József (ed.): *Socialist Concept of Human Rights*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 309 o. Recenzió: Kiralfy, A. K. R. in *International & Comparative Law Quarterly*, Vol. 16, No. 2, April 1967, 560-561. o. és Tomson, Edgar in *Der Staat*, Vol. 8, No. 3, 1969, 393-395. o.

⁸⁹ Recenzióikat olvasva valóban sikerült feltűnést kelteniük, hiszen a szocialista tömbből egyedüliek, kivételesek voltak. Dicséretük így létüknek, színvonaluknak, nyelvi tökélyüknek, nyomdai s kötetészeti minőségüknek szólt. Ugyanakkor nyilvánvalóvá tették, hogy a jogtípusban való kényszeres gondolkodás éppen bármiféle összehasonlíthatóságot zár ki a jogösszehasonlítás szocialista művelése köréből. Amiből egyszerűen nyilvánvaló, hogy hasznuk akkor és ott nemigen lehet több, mint híradás egy ismeretlen világból, ám amiben a szovjet dominancia okán a magyar példából lehet a többi ún. népi demokratikus ország megoldásaira is következtetni. S amikor már térségünkben a magyar példaadás kezd elterjedté válni, változatlanul első helyen Intézetünket s annak Jogösszehasonlító Osztályát dicsérik. Így például John N. Hazard – in *American Journal of Comparative Law*, Vol. 28, No. 4, Fall 1980, 673. o. – pontosan érzékeli a magyar kezdeményezésben s annak gondosságában az intézetigazgató szerepét: “Comparatists in Eastern Europe have been warming to their task under stimulation by the Hungarian scholar, Imre Szabo.” Tartalmi értékelésben történetesen éppen számomra lesz érdekes, hogy egy kései indiai elemző recenzió – Upadhyaya: i. m. – hosszú írásának éppen egyharmadát szenteli saját tanulmányomnak – *Logic of Law and Judicial Activity: A Gap between Ideals, Reality, and Future Perspectives*. In Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *Legal Development and Comparative Law*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 45-76. o. – és annak indiai tanulmányozása hasznának, holott egy egész kötet anyagát tekinti át.

igen számos kérdés ágazhat el. Viszont az eredeti céllal nagyon jól összefügg, hogy az Akadémia állam- és jogtudományi spektrumán keresztül egyfajta körképet adtál, és erről még jó lenne egy kicsit tovább beszélgetni. Valóban, például hogy Szabó miképpen fogta fel a szocialista jogtudomány létét, unikalitását vagy specificitását a világban, és ezzel összefügghetnek közelebbi emlékeid az ennek rezsimjébe be nem tagolódó kortársakról, például egy Bibó István, Szabó József és más társak szerepéről.

- Meglehetősen összetett kérdés. Végeredményben az a modell, amit Szabó így kialakított, feltehetően az ő várakozásait meghaladó módon működni kezdett. Olyan értelemben, hogy ezek az általa ide hozott, pontosabban telepített fiatalemberek igen gyorsan termelni kezdtek. Megjelentek érdemi tanulmányokkal, művekkel, sőt érdemi szerepet tudtak játszani nemzetközi konferenciákon, kongresszusokon egyaránt. Az Intézet tehát igen gyorsan az első számú, nem mondanám, hogy kizárólagos, de első számú központja lett a magyar állam- és jogtudománynak. Szabó ennek birtokában s ennek vezetőjeként hajlamos volt meglehetősen kirekesztő módon tudomást sem venni olyan eredményekről, amik nem az Intézetben születtek. Így eleve magától értetődő, hogy az általad említett nevek, mint Bibó, Szabó József és mások, Szabó Imre számára nem voltak entitások, olyan értelemben, hogy nem tartoztak az Intézethez, sőt ilyen vagy olyan szempontból problémák voltak velük, ők tehát az Intézet látóköréből, kapcsolatrendszeréből – talán mondhatnók így – kirekesztődtek. Mindazokkal együtt, akik talán kisebb kaliberűként bár, de nem tartoztak ehhez a holdudvarhoz, amelyet az Intézet voltaképpen egyfajta planétaként ebben a központban érzékelt. Ráadásul az Intézettel való kapcsolat meghatározónak bizonyult igen sok az Intézethez egyébként nem tartozó személy számára. Ha ők az Intézettel valamilyen kapcsolatot tudtak létesíteni, komoly kitüntetésnek érezték. És ehhez még hozzáteendő, hogy Szabó az effajta kitüntetéseket nem nagyon osztogatta. Többé-kevésbé azt a vonalvezetést érvényesítette, hogy egy kívülálló számára az a kitüntetés, ha ide az Intézetbe jöhet valami munka révén, amikor is szerződéses vagy más formában ide lehet őt kapcsolni; míg fordított értelemben, az egyetem tartsa kitüntetésnek azt, ha az Intézet vezető munkatársai hajlandók részt venni az egyetemi oktatásban. Egyszóval bizony olyan kétoldalú kapcsolat volt ez, amelyet Szabó nagyon erőteljes egyoldalúsággal az Intézet javára értelmezett.

A baráti országok tekintetében – s azt hiszem, kérdésed első része erre vonatkozott – nagyon sajátos volt a helyzet. Sokszor volt alkalmam ezt közvetlenül tapasztalni, hiszen nem egyszer vettem részt igazgatói értekezleteken és más rendezvényeken, amiket a szocialista táboron belül rendeztek. Nos, helyzetünket alapvetően meghatározta az a körülmény, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Visinszkij halála után nem volt szovjet jogász rendes tagja, csak levelező tagjai. Pontosabban, egyetlen teljes jogú tagja maradt, és ez Szabó Imre volt. Ami azt jelentette, hogy valahányszor együttműködés vagy egyéb kérdés merült fel, Szabó személyes álláspontja mindenkor meghatározónak bizonyult ebben a nagyobb közösségben is. Nem egyszer éreztem, amikor az Intézetet képviseltem honi akadémiai eligazításokon, hogy mennyire más helyzetben vagyunk mi, mint az összes többi tudomány. Mert újra és újra felmerült fizikusok, kémikusok, élettanászok, zenészek, régészek és a többiek részéről, hogy a szovjet intézet megszabja ezt, megszabja azt. Merthogy a leglényegibb kutatási eszközök ott vannak, a gépek és felszerelések ott vannak. Számunkra pedig nagy megtiszteltetés lehetett, hogy a mi esetünkben ez pontosan fordítva volt. Magam is ezt – s nem egyszer az akadémiai főtitkár jelenlétében – szóvá tettem, hogy a jogtudomány esetében minden másképpen áll: itt mi vagyunk azok, akikhez jönnek, akiktől véleményt kérnek, és számtalan esetben állíthatom személyes tapasztalat alapján, hogy Szabónak abszolút tekintélye volt, amivel meg tudott akadályozni bármi közös döntést, és ugyanígy – megfordítva – rá tudta a többiekre erőszakolni saját akaratát. Ma is a fülemben cseng, ahogy az értekezletet vezető szovjet mondja: „hát akkor egyetértünk”, mire Szabó így válaszol: „nem értek egyet”. „Hát Szabó elvtárs, akkor hogyan is gondolja, hogy fogalmazzuk át a dolgot!”

Mindig a legteljesebb nyitottságot tapasztaltam szovjet részről Szabó álláspontjának elfogadása irányában. S ez azt is jelentette, hogy nagyon privilegizált helyzetet élveztünk bármiféle baráti együttműködésben. Ti. ezekben a ránk kényszerített többoldalú együttműködésekben mi eléggé felszínesen vettünk részt – megírtunk egy cikket vagy egy fejezetet egy készülő műhöz –, de egyáltalán nem voltunk olyan alárendelt helyzetben, mint testvérintézeteink, amely helyzeteket nem kívánnék itt nevesíteni.

- Most már, remélem, az elkövetkezőkben személyesebbek leszünk, és saját munkásságod körülményeire koncentrálunk. De azért megkérdezném: mennyire érzed, hogy Szabó valamiféle kotlósánya szerepet töltött be? És mennyiben volt tudatában elődöknek?⁹⁰ Mondjuk, ha egyfelől Balogh Elemér⁹¹ neve jut eszembe, bizonyára nem véletlen, hogy Szabó magának felfedezte, s ebben bizonyítással nem az játszott szerepet, hogy Balogh Elemér zsidó volt, hanem valószínűleg az, hogy egy korábbi sikeres szervezőt örömmel fedezett fel magának. S mit kellene mondanunk a szocialista jog kutatásának szentelt leideni intézet megalapítójáról, Szirmai Zsoltról?⁹²

Mert talán nem véletlen, hogy Szabóban jelentkezett, jelen volt egy ilyen kotlósánya szerep, hiszen grümdolt egy intézetet, abban kinevelt egy szakembergárdát, és tulajdonképpen a magyar jogtudomány idomítható részét is megpróbálta ebbe beletörni, aminek egyebek közt nyilvánvalóan volt pozitív hatása is. S ez a kérdés, az erre adott válasz esetleg átvezethet egy másikhoz, nevezetesen hogy a pártszervek, a mindenkor magyar hivatalosság felé Szabó tulajdonképpen lefedte az egész Intézetet s intézeti munkát egyaránt, megjutalmazva és olykor büntetve a munkatársait. Nos, ez esetleg származhatott egy közös tudományfilozófiai vagy tudománypolitikai éthoszból is? Abból, hogy mindezt a sajátjának tekintette?

- Valahogy úgy jellemezhetném, hogy a Kádár-féle Magyarország rendkívül lojális volt Moszkva felé külpolitikai téren. Talán az egyik szélén álltunk annak a skálának, amelynek a másik túlsó szélén Románia állt, a Nyugat számára úgy mutatva magát, mint a szabadság bázisát. Merthogy külpolitikailag igen erőteljesen hangsúlyozott bizonyos önállóságot: Romániában nem voltak szovjet csapatok, bizonygatták a függetlenséget, ám ugyanakkor, ha összehasonlítjuk a belpolitikát Magyarországon és Romániában, akkor kiderülhet, hogy – legalábbis benyomásom szerint – tudományos vonalon pedig pontosan ennek ellenkezője volt a jellemző.

Szabó lojális volt a párttal szemben, tehát bizonyos, hogy nem túrt volna meg az Intézetben semmi olyat, ami ezt a lojalitást zavarhatja. Mert persze voltak olyan események az Intézet történetében, amikor egyik vagy másik munkatársnak távoznia kellett, mert magatartása Szabó szemében veszélyeztethette ezt a lojalitást. Ennek fejében viszont az Intézet biztonságban volt, abszolút lefedte Szabó hatalmas árnyéka, és nyugodtan lehetett dolgozni, mert senkinek sem kellett attól tartania, hogy a munkájába bárki is beleütheti az orrát. Szabó magával az Akadémiával szemben is meg tudta védeni az Intézetet, így hát meg tudta védeni Köpeczi⁹³ emlékezetes korszaka idején is, amikor Köpeczi igen erőteljes

⁹⁰ Mindezekre s a nevesített két személyiségre is lásd Varga Csaba: Encountering Comparative Law in Hungary, *Journal of Comparative Law*, Vol. 16, No. 1, 2021, 243-264. o. & In Butler, William E. –Kresin, O. V.: *Discovering the Unexpected: Comparative Legal Studies in Eastern and Central Europe*, Studies in Comparative Law, Second Series 1, Talbot Publishing, Clark (New Jersey), 2021, 249-276. o.

⁹¹ Balogh Elemér (Bajmok 1881 – Párizs 1955) romanista indítással kontinenseken át a jogösszehasonlítás mozgalmi úttörője s akadémiajának ösztönzője; vö. Hamza Gábor tollából in *Nordicum-Mediterraneum*, Vol. 3, No. 1, March 2008, 11-17. o. ill. http://www.kre.hu/portal/doc/sic/2008/sic3_008_hamza.pdf, 69–76. o. (2024. május 1.)

⁹² Szirmai Zsolt (Budapest 1903 – Leyden 1973) 1961-es disszidensként a leydeni egyetemen a Közép- és Kelet-Európai Jogi Dokumentációs Központ alapító igazgatója; vö. <https://www.wikidata.org/wiki/Q65850755> (2024. május 1.)

⁹³ Köpeczi Béla (Nagyenyed 1921 – Budapest 2010) francia-magyar kapcsolattörténész, politikus, 1965-től a budapesti francia tanszék professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Köpeczi_Béla és

centralizációs törekvéseket próbált érvényesíteni; ám ezek mind lepattantak Szabóról, mert ő egyszerűen nem volt ezekre vevő.⁹⁴ Nem vagyok tehát biztos abban, hogy egy ilyen kötőszó-szerep pontosan jellemzi a valóságot.

A magam részéről azt éreztem biztosan, hogy Szabó – felnövekedése korának demokratikus cseh hagyományai ide vagy oda – egyértelműen az a típus volt, aki egy nagyon erősen centralizált hatalmat egyszerre képvisel és megvalósít. Szabó például nagyon erőteljesen beleszólt a tudománypolitikába. Mint az Akadémia külügyi főtitkárhelyettesétől, tőle függött, hogy ki utazik külföldre. Nyomatékosan ragaszkodott ahhoz, hogy neki tudnia kell, hogy bármelyik egyetemről ki is az, aki kiutazhat, és ki az, aki nem, merthogy nem lehet akárkire rábízni a magyar tudomány képviselőjét. Persze emögött esetleg nem is tudományos megfontolások voltak, hanem egész egyszerűen talán hiúsági kérdés, hogy ő valóban e terület gazdájának érezhesse magát. Mivel ő a magyar jogtudomány első embere, neki mindenről tudnia kell, ami a magyar jogtudományban történik, és meghatározóként kell részt vennie a fontos döntések meghozatalában.

- Mindezzel együtt számomra egy kissé bizarrnak tetszik arra gondolnom, hogy kollégáink befutottak Szabó nyomán, és nála két évtizeddel fiatalabbak, egy Kulcsár Kálmán vagy Harmathy Attila tényleg látványos akadémiai karriereket futottak be. Persze, örültünk mindennek, de nekik maguknak semmilyen Szabóhoz hasonló súlyra nem sikerült szert tenniük. Esetleg ez azt jelenti, hogy a Magyar Tudományos Akadémia és ott az a pozíció, hogy valaki valamiképpen a magyar jogtudomány első és leghitelesebb marxista képviselőjeként elismerteti magát, nos, ez játszhatott talán ilyen döntő szerepet? Például nem érzem, hogy az őt a Fogarasihoz fűződő kapcsolat ezt politikailag magyarázná. Mitől lehetett tehát pontosan Szabónak ilyen elképesztő hatalma?

- Kérlek szépen, ez megint egy érdekes kérdés. Ő úgy jött ide Magyarországra 1945 után...

- 1945 után? Nekem vannak olyan emlékeim, amik felszabadultak Szabó halála után, dokumentumok, melyek szerint ő itt bujdosott már a nyilas időkben. Úgy tudom, hogy ügyvédbojtár volt Magyarországon valamikor az 1940-es évek abszolút elejétől, s lehet, hogy illegalitásba ment, de...

<https://www.nevpont.hu/palyakep/kopeczi-bela-b5652> (2024. május 1.)

⁹⁴ Ekkoriban esett meg egy másik történés is, alig egy-két évvel azután, hogy 1965 tavaszán beléptem az Intézetbe. Mint a »...csak múlásunk törvény...« Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly. Magyarok lenni CIII, Kairosz Kiadó, Budapest, 2012, 142 o. [DOI 10.5281/zenodo.7325216] publikálatlan háttéranyagában emlékezem, „Szabó elvtárs hívat és közli, hogy az ő delegáltja leszek. Csak ezután kezd valamiféle aggodalom születni bennem; hiszen az, akihez ő delegál, az Lukács egykori tanítványa, aki utóbb próbálja Lukácsot balról előzni, 1956 után szolgálataiért már művelődésügyi miniszterhelyettes, és ekként az egyik legkeményebb állami vezető. Érdemei elismeréseként az Akadémia tagja, és ekkor, saját kezdeményezéséből, létrehoz egy akadémiai csúcstársaságot, az anti-marxizmust érintő jelenségek vizsgálatára. Köpni-nyelni nem tudok, amikor Szabó Imrétől így kapom meg a megbízatásomat azzal, hogy csak legyek ott, figyeljek, és amikor szólok, akkor pontosan mondjam el azt, ami nálunk zajlik. Mert mi zajlik nálunk? Nos, világosan tudom: Szabó Imre elvtárs vezénylete mellett magam is részese vagyok. Írunk nyugati jogelméleti irányzatokról monografikus tanulmányokat, amik rendkívül kritikusak. És azóta is változatlanul kritikus a viszonyunk mindenhez, amit jelenkori keleti–nyugati elméletfejlődésünkben feldolgozunk – legfőképpen eközben és ezáltal gazdagodik az a világkép, amiben magunk mozoghatunk, és gazdagodik az a terminológiai készlet, aminek a nyelvét használhatjuk. Igazából semmi másról nem kell beszélnem, mint ami a publikált jelenünk. Az egészben az, ami hallgatólagosan rögvést kiderül, nem más, mint hogy Szabó elvtárs gyűlöli ezt a másik embertípust, a szigetijózsefit, mert kártékonynak, egyszerre hibásnak és illemtelennek tartja azt, aki piszkos úton, feljelentéssel és egyáltalán, szabálytalan előzéssel próbál merőben karriervágy-hajtotta túlbuzgóságból egy egyébként is haladó karaván elé kerülni. Magam pedig bekerülök olyan emberek közé, akik generációban bőven előttem járnak, beérkezett nagyságok, mind akadémikusok, igazgatók. A mai napig megőriztem a Szigeti József akadémikus elvtársnak írt hivatalos beszámolómat, ami korrektül bemutatja az intézetünkben zajló jogelméleti kutatási programok egyik irányát, a nyugati jogelméletekkel, az ún. polgári jogbölcseletekkel foglalkozót.”

• ...nem tudom, mert erről ő soha nem beszélt. Úgyhogy semmi ilyesmiről nem tudok. Mindenesetre ő úgy tűnt fel itt valamikor a háború után, mint régi kommunista, hosszú baloldali korszakkal, részese a Sarlós korszaknak, erdélyi kapcsolatokkal, a kolozsvári *Korunk*ban publikált cikkeivel, és így tovább.⁹⁵ Aki tehát régebbi kommunista múltta hivatkozhatott, mint nem egy háború utáni baloldali vezető, ráadásul egy olyan országban átélten, mint Csehszlovákia, amely bizonyos értelemben mintország volt. Mert hát demokráciában éltek, és az, hogy Prágában végzett, mindez együtt oda vezetett, hogy Szabó a háború után újjáalakuló igazságügyben nagyon szilárd pozícióra tett szert, és miután túlélte a Szebenyi-estet,⁹⁶ ez a pozíció kiállta a tűzpróbát is.

Valahol azt hallottam, hogy ennek technikai eszköze abban rejlett, hogy Szabó mindig rendkívül kemény álláspontot foglalt el eszmecserékben, vitákban. Mindig kicsit keményebben fogalmazta meg mondanivalóját, javasolta élesíteni a határozat hangnemét, és így tovább. Merthogy a korszak légkörében benne volt az, hogy minél inkább balról nyilatkozik meg valaki, környezete annál közelebb vélik őt állani a tűzhöz. Ennek sok esetben volt hitele, esetenként viszont nem volt hitele. Mindenesetre Szabó ezzel a – nevezzük így – elvi szilárdságával és időnkénti túllicítálásával ki tudta vívni magának azt a tekintélyt, amivel ő az Igazságügyminisztériumban a legfontosabb főosztály élén állhatott; és amikor kedve úgy tartotta, hogy innen jobb lesz már eljönni, megkapta erre az engedélyt, és mehetett az egyetemre, mehetett az Akadémiára, mehetett az Intézet élére, majdhogynem ahová csak akart.

• Egy korábbi kérdésemre szeretnék visszatérni. Itt volt Feri Sándor,⁹⁷ Hajdu Gyula,⁹⁸ Bolgár Elek,⁹⁹ Molnár Erik, s ezek közül talán Feri Sándor és Molnár Erik volt az, akik a maguk módján megtalálták az úgymond épülő szocializmus korában az érvényesülést. Ezek szerint egy ilyen még sokkal komolyabban gründolt Halász Aladár vagy Hajdu Gyula talán nem is aspiráltak ilyen szerepre. Igazából tényleg, Szabó műfajában, csak egy Beér vagy egy Szebenyi volt az... [szakadás]

A múltkor s mindedig arról beszéltünk, hogy eljutottunk Péteri Zoltán professzor emlékezéséből a nagy intézményi struktúra felvázolásáig, s ezen belül bizonyos irányzatokig és törekvésekig. Igazából nem érkeztünk el Péteri Zoltánhoz, tehát a szemben ülő beszélgetőtársához, aki jogtudós lett, az államelmélet és utóbb az összehasonlító jog területén munkálkodott, tehát kreatív szerzői alkotásra adta fejét és tanulmányi művek sorát adta ki magából. Szeretnék rábírni arra, hogy egy-egy műről beszéljél. Vagy esetleg egy-egy korszakot részleteznél – és a korszakot esetleg mű is jelezheti, amiként jelezheti saját vívódásod is. És talán az utóbbi lenne a legizgalmasabb. Jelesül, mik voltak szakmai

⁹⁵ Szabó Imre mintegy másfél tucat tanulmányt publikált a kolozsvári *Korunk* hasábjain 1933 és 1940 között.

⁹⁶ „Dr. Szebenyi Endrét, a BM volt államtitkárát 1949. június 7-én tartóztatták le, egyaránt halálra ítélte a Budapesti Büntetőtörvényszék 1950. március 20-án, majd a Legfelső Bíróság 1950. május 20-án, kivégezték május 26-án. A Legfelső Bíróság rehabilitálta 1955. október 13-án.” https://tab.mta.hu/files/4615/2784/1053/buntetojogi_tanulmanyok_2010_XI_net.pdf, 18. o., 54. láb. (2024. május 1.)

⁹⁷ Feri Sándor (Gyöngyös 1895 – Budapest 1986) orosz hadifogoly, majd hazatérve kommunista ellenálló, 1949–1957 között a Legfelső Bíróság bírója, s a Kubinyi Ferenctől 1984-től magnetofonra felvett 27 órnyi élettörténete – <http://www.rev.hu/> – a kor egyik legőszintébb forrása; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Feri_Sándor (2024. május 1.)

⁹⁸ Hajdu Gyula (Somogyzil 1886 – Budapest 1973) orosz és francia emigrációt megjárt politikus, nemzetközi jogász, 1949-től az ELTE tanszékvezetője; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Hajdu_Gyula_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Hajdu_Gyula_(jogász)) s mai jellemzőként https://mnl.gov.hu/mnl/baml/hirek/kedves_kun_elvtars_hajdu_gyula_levele_kun_belahoz (2024. május 1.)

⁹⁹ Bolgár Elek (Kassa 1883 – Budapest 1955) politikus, történész, 1951-től az ELTE professzora; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Bolgár_Elek és <https://www.nevponth.hu/palyakep/bolgar-elek-1b36e> (2024. május 1.)

életedben azok a középponti problémák, amik foglalkoztattak, és egyes művekben ezek miként testesültek meg? Mi, fiatalabbak, esetleg ebből is a korra érezhetnénk rá.

- A kor volt a meghatározó itt. Tudniillik az a kor, amelyben akkortájt éltünk és amelyben az Intézet és jómagam is működtem, sokkal kevesebb lehetőséget biztosított a szellemi téren dolgozók számára témaválasztás tekintetében, érdeklődés követésében, mint ahogyan ezt ma természetesnek érezzük. Az, hogy mint említetted, elég sok területen próbálkoztam, ez részben kétségtelen, az érdeklődés súlypontjainak eltolódásaival is összefügg, de összefügg bizonyos intézeti igényekkel úgyszintén, amelyek időről időre megfogalmazódtak az Intézet alapvetően liberális szelleme ellenére is. Nos, ezt konkretizálva az első szárnypróbálgatások, egy könyvismertetés után érdeklődési köröm lényegében nyelvtudásomból fakadóan olyan kérdésekre összpontosult, ahol úgy éreztem, hogy éppen ennek köszönhetően lehetőségem nyílhat Magyarországon kevésbé ismert bizonyos összekapcsolódások érzékeltetésére.

- Hadd vegyek itt még egy szempontot bele, nevezetesen, hogy mi volt akkor az önképed? Egy megnyomorított, vagy elvileg félelemmel telített család gyermeke, akinek muszáj megkapaszkodnia – nyilván feltört ilyen vagy hasonló emlékezés. Érezhetted-e magadat Valakinek, akinek kötelessége önmaga átmentése? Vagy netán éreztél valamit abból a levegőből, ami oly mértékig jellemző volt? Új istenek, egy új világ, és így tovább és így tovább, tehát hogy valahol egy új, úgymond forradalmi indítás történt valami korszerűtlennel szemben? Kibe és mibe helyeződtek tehát bele ezek a valahol nyilván személyesen is átélt témakereséseid és témaválasztásaid?

- Erőteljesen hangsúlyozandó egyfelől a családi háttér. Amely egyértelműen polgári családi háttér volt. Még pedig, és főleg anyai részről egy vallásilag nagyon erőteljesen hangsúlyos családi háttér, amit csak erősített öcsémnek az az elhatározása, ami őt már középiskolás korában kivonta a családból, jelesül hogy papi pályára lép. Anyám, mint vallásos elkötelezettségű középiskolai tanár, öcsém pálya- és hivatásválasztása, ha talán nem is determináló, de egyfajta támogató és utakra terelő tényezőkként jelentkeztek, és kétségtelenül hozzájárulhattak egy olyan önarckép és ebből fakadó feladatkör jelöléséhez, hogy ezek immár 1945 után, a bekövetkezett változások következtében nem túlságosan pozitívan befolyásolhatják a jövőmet.

Ma már nagyon nehéz megmagyarázni, és lehetséges, hogy érett fejjel nem is tudnék reálisan vállalkozni ilyen magyarázatra, de mégis: egyfajta korántsem visszahúzódnás, korántsem nyaknak a vállak közé történő behúzása érvényesült, hanem majdhogynem azt kell mondanom, hogy kihívó, úgyszólván provokáló magatartás, amennyiben – természetesen – rendszeresen jártam templomba. A nehezebb években sem titkoltam el ez irányú elköteleződésemet, aminek aztán az egyetemen, még Pécsen, éreztem is hátrányos hatásait. Valahol meg volt bennem az a nem indokolt vakmerőség, hogy megpróbálok képességeimmel úrrá lenni a nehézségeken, megpróbálok ellensúlyozni a hátrányosan ható tényezőket.

Említettem már, hogy jogász sohasem akartam lenni, a jogász pálya vajmi kevésbé érdekelt. Egyfajta érdeklődés volt pusztán bennem, vajon mi fog ebből az egészből kisülni. Amikor az egyetem elvégzése után Pestre kerültem, ez az érdeklődés azzal a talán örömteljes érzéssel párosult, hogy egy kutatóintézetben nyilvánvalóan elsődlegesen nem a nem túlságosan kedvelt joggyakorlat kerül előtérbe, hanem mód lesz arra, hogy olvasottság és nyelvismeret segítségével olyan világba kerülhessek s abban remélhetőleg helyt is állhassak, ahol nem a szorosan vett joggyakorlat vagy akár a tételes jog kérdései, hanem egy átfogóbb érdeklődési cél és kultúra szempontjai lehetnek majd dominánsok.

Tehát ez vezetett arra, hogy már az első érdeklődési kör sokáig meghatározó maradt, tudniillik az, hogy első nagyobb munkám egy nyugati irányzat, a relativista filozófia ismertetéséhez kapcsolódott. Amiben pedig éppen végső világnézeti kérdések úgyszintén napirendre kerültek. Szükségszerűen magával hozta ez, hogy mint egy relativista álláspont

részese érdeklődjem egy szigorúan abszolutista alapállás, a természetjog iránt. Aminek aztán publikációk lettek a folyományai, mind az egyik, mind a másik területen. Viszonylag korán született meg e témakörbe vágóan egyik jelentős munkám, amelyet aztán németre, oroszra is lefordítottak. S amely külföldön is meglehetősen visszhangot keltett,¹⁰⁰ és amelyről úgy tűnt, hogy meghatározó lehet további kutatási irányok szempontjából. Ez a reménykedésem az imént említett új intézeti elvárások okán nem volt folytatható.

Amikor az igazgató felé jeleztem azt az elképzelésemet, hogy korábbi tanulmányomat kibővítve egy jogfilozófiai beállítottságú kandidátusi disszertáció megírását irányzom elő, ő ezt kategorikusan elutasította azzal, hogy az Intézetben készül már ilyen jogfilozófiai irányultságú disszertáció más kutatótól, márpedig az nem volna helyes, ha az Intézet ily módon a burzsoá világban elért irányok mintájára orientálódna, olyan értelemben elkötelezően, hogy tehetséges fiatal kutatói erre adják fejüket. Mint hogy tehát ez az út bezárult, maradt az a téma...

- Kire s mire gondolhatott az igazgató? Mert hogy Peschka a jogviszonyelméletről írt, akkor tehát Kulcsárra?

- Kulcsárnak akkor már jelentek meg részben jogszociológiai írásai, ez kétségtelen tény.¹⁰¹ Viszont éppen Peschkával együtt egyik korai vállalkozásom egy olyan sokszorosított formában megjelent kiadvány volt, amelyben ismertető jelleggel mutattunk be nyugati jogelméleti irányzatokat és jelentős tanulmányokat.¹⁰²

- Ez az a bizonyos tankönyv?¹⁰³

- Nem, ez egy sokszorosított formában megjelent kiadvány volt. Ketten írtuk, lényegében majdhogynem kivonat jelleggel ismertető cikkeket, nyugaton megjelent cikkeknek kivonatait és ismertetéseit, amik lényegében egyfajta orientálódást jelentettek a nyugati kurrens jogelméleti irányzatok felé. Ezt kettőnkől az Intézet igazgatója nem tartotta helyes választásnak.

Most már ragaszkodott ahhoz, hogy egy korábban választott – és valljuk be őszintén, nem túlságosan gyorsan előrehaladó – téma, az államforma-tan kérdéseire irányítsa figyelmemet. Minthogy a téma nem különösebben érdekelt, arra szorítkoztam, hogy lelkiismeretesen elolvassam, ami elolvasható volt, s ennek alapján viszonylag későn megírom a kandidátusi disszertációt¹⁰⁴ erről az adott témáról. Noha felmerült az igény az Akadémiai Kiadó részéről, hogy ezt idegen nyelven is megjelentetnék, én még magyar szövege véglegesítését sem végeztem el, s még kevésbé kívántam ezt idegen nyelven.

¹⁰⁰ Péteri Zoltán tollából: Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése, Az MTA ÁJI Értesítője, 1959/2. szám, 183-221. o. / Gustav Radbruch und einige Fragen der relativistischen Rechtsphilosophie, Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. II, 1-2. szám, 1960, 113-160. o. / Густав Радбрух и некоторые вопросы релятивистской философии права, In Против современной правовой идеологии империализма: Сборник статей, Издательство Иностранной Литературы, Москва, 1962, 123-157. o. és hasonló gondolkörben még szintén Péteri Zoltán tollából: Az újjáéledt természetjog néhány jogelméleti kérdése a második világháború után, Állam- és Jogtudomány, 1962/4. szám, 469-505. o. / О некоторых чертах доктрины »возрожденного« естественного права, In Критика современной буржуазной теории права: Сборник статей, Перевод с венгерского, Прогресс, Москва, 1969, 118-164. o.

A magyar Radbruch-tanulmányt ismerteti csupán a szerb Strani Pravni Zivot 1960. május-június, 3. szám, 3-4. o. Ami nemzetközi fogadtatásukat illeti, valójában nem a Radbruch-tanulmányra, hanem csakis az újjáéledt természetjog tárgyalásának orosz változatára található mindösszesen négy szovjet disszertációs hivatkozás.

¹⁰¹ Szóba jöhet Kulcsár Kálmán tollából: Marxizmus és a történeti jogi iskola, Jogtudományi Közlöny, 1955/2. szám, 65-85. o., A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás, Magyar Filozófiai Szemle, 1961/3. szám, 333-354. o. vagy A történeti szemlélet a XX. század jogtudományában, Állam- és Jogtudomány, 1962/3. szám, 314-355. o.

¹⁰² Közgyűjteményben sajnos nincs nyoma.

¹⁰³ Lásd 110. jegyzet.

¹⁰⁴ Péteri Zoltán: Az államformaelmélet alapkérdései. [Kandidátusi disszertáció.] [Kézirat] Budapest, 1969, 407. o.

Ezzel párhuzamosan viszont ugyancsak intézeti feladatokból adódóan újabb és újabb részterületek felé kellett fordulnom. Felhasználva a Nyugaton bizonyos értelemben megnyilvánuló érdeklődést, az intézet vezetői az emberi jogok s az állampolgári jogok témakörében kerestek és találtak olyan problémacsomót, amelynek kapcsán a magyar tudomány és ezen belül az Intézet esetleg a környező országok megközelítésmódjától eltérő, ám talán annál színvonalasabb közreműködésekkel tudna élni. Megszületett hát a terv, hogy az Intézet kollektív munkával készítsen elő egy gyűjteményes kötetet az állampolgárok jogairól és kötelezettségeiről. Ebben szinte mindenkinek megvolt a feladata, így nekem is, akinek a természetjogi alapvetést történeti szempontból kellett bemutatnom, ami többé-kevésbé összhangban is állt a természetjog körében végzett korábbi vizsgálódásaimmal. Hát most ezt kiegészítettem elég sok olvasással s a kérdéskör legkülönbözőbb aspektusainak bejárásával,¹⁰⁵ és tulajdonképpen itt váltam fogékonnyá az angolszász jogi kultúra iránt, mert hiszen éppen az emberi és állampolgári jogok európai eredetének kutatásánál rendkívül meggyőzőnek kellett éreznem azt az ismételten megfogalmazott tételt, amelyet azután európai, közép-európai felfogásban már klasszikusan képviseltem, hogy e jogok gyökerei tulajdonképpen nem a francia Deklarációban,¹⁰⁶ hanem az angol polgárjogokban¹⁰⁷ keresendők. A magam részéről azóta is meggyőződéses híve vagyok annak az alapállásnak, hogy ezeket a jogokat elsősorban az angol jogi kultúra területén lehet eredetükben legjobban kimutatni. Nos, ez a kötet megjelent, nagy elismerést aratott, nemzetközileg is visszhangot keltett,¹⁰⁸ úgy tűnt tehát, hogy új terület nyílt meg a kutatás számára.

Ekkor, bizonyos értelemben váratlanul, megint megnyílt a paradicsom bezárultnak hitt kapuja. Szinte előzmények nélkül, de talán összefüggésben azzal, hogy az Intézet jogelméleti osztályán ekkor már hárman dolgoztunk ilyen irányban legalábbis érdeklődő fiatalok, az igazgató hozzájárult ahhoz, hogy gyűjteményes kötetet, tanulmánykötetet jelentessünk meg *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelmületről* címmel. Ez azt jelentette, hogy egy kilenc tanulmányból álló kötet megírásába fogtunk, ahol nyolc tanulmányt intézeti munkatársak, egyet egyetemi oktató¹⁰⁹ készített el. Az igazgató részvételével három intézeti jogelméleti szakember két-két tanulmánnyal járult hozzá a kötet anyagához. Az előzőekből adódóan én az említett tanulmánnyal, valamint egy kibővített természetjogi tanulmánnyal szerepeltem, s minthogy ez a kötet is jelentős visszhangot keltett nyugaton, idegen nyelven is megjelentették,¹¹⁰ világossá vált, hogy az intézet ezen a téren is képes arra, hogy a Kelet-Európában akkoriban uralkodó eleve elutasító és csupán ideológiai érdekekkel dolgozó felfogást mellőzve, érdemben egyfajta belső kritika segítségével közelítsen a főbb nyugati irányzatokhoz. Természetesen egy pillanatra sem akarom azt mondani, hogy ez a kötet teljesen független lett volna a kor szellemétől és a magyar valóságtól. Ez a kötet többé-kevésbé sikeresnek bizonyuló vállalkozás volt arra, hogy a korábbi rendkívül merev álláspont helyére egy rugalmasabb, hajlékonyabb álláspontot állítson, néhány a nyugati irodalomban mutatkozó fő irányzathoz megkíséreljen érdemben közelíteni s eredményeiket értelmezni. A kötet jellegére egyébként rányomta bélyegét, hogy az Intézet igazgatója hármunkra bízta a bevezető előszónak is tekinthető szöveg megírását, amelyet mi legjobb tudomásunk szerint tárgyilagos szellemben valósítottunk meg, és kivívtuk ezzel az igazgató azon megjegyzését,

¹⁰⁵ Péteri Zoltán: Az állampolgári jogok és a természetjogi elmélet. In Halász – Kovács – Szabó (szerk.) i. m. 91-146. o. (2024. május 1.)

¹⁰⁶ Déclaration des droits de l'homme et du citoyen (1789. augusztus 26.); vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Emberi_és_polgári_jogok_nyilatkozata (2024. május 1.)

¹⁰⁷ Vö. <https://oll.libertyfund.org/pages/pocket-guide-to-political-and-civic-rights> (2024. május 1.)

¹⁰⁸ Lásd 83. jegyzet.

¹⁰⁹ Szentpéteri István (Szeged).

¹¹⁰ Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelmületről. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 510 o. / Туманов, В. А. (ред.): Критика современной буржуазной теории права. Прогрес, Москва, 1969, 286. o.

Recenziójával sajnos nem találkoztam.

hogy e bevezető tanulmány nem marxista, tehát ő ezzel nem ért egyet. A kötet sorsa ezzel megpecsételődni látszott. Számomra is ezért nagy megenyhülést jelentett, hogy mondanivalóját az igazgató azzal folytatta, hogy ez a kötet megjelenésének nem akadály. Ő ugyan nem írja alá ezt a bevezetőt, de ha mi ezt akarjuk megjelentetni, ő ezt engedélyezi. A kötet megjelent, így és ebben a formában, és igen kedvező méltatást kapott nyugati szakkörök részéről egyaránt.

- Egy kérdésem pontosan erre irányult volna, hogy valóban, kortársi olvasmányélménnyel mondhatom, hiszen pár évvel később már olvashattam, nagyon érdekes szöveg ez a bevezető rész. Számomra legizgalmasabban azért, merthogy az egyes tanulmányok, ha szabad ezt mondanom, okoskodó mondatok és örök rész-argumentumok tömegébe rejtik el a saját kvázi-világképi állásfoglalást. Itt és ebben pedig készült egy katekizmuszerűen, nagyon világos szavakkal, a kor szelleméhez képest emlékezetem szerint egy nagyon liberális valamiféleség, textus. Egyetlen zavarba ejtő momentum számomra első olvasatában az volt, hogy valóban nem volt senkitől sem szerzőként jegyezve. Tehát az olvasó mindvégig kétségben maradt, hogy ez honnan s kitől is származik¹¹¹ – de hiszen erre most válaszoltál. A másik kérdésem pedig arra irányult volna, hogy kicsit közelebb kerüljünk a korabeli könyvkiadási mechanizmus megértéséhez, nevezetesen, hogy tudnál-e pontosabb lenni a kiadás folyamatának leírásában. A tanulmányok már elkészültek-e vagy csíraformában nagy részük már összeállt-e, amikor az igazgató valamikor döntött; illetőleg magatok rábeszéltek-e, vagy egyáltalán ő rábeszélhető volt-e bármire; tehát hogy egyértelmű volt-e, hogy ő azt mondja, lesz egy ilyen kötet, és akkor lett is? Mesélnél erről kissé részletesebben?

- Az első kérdésre azzal válaszolhatok, hogy mind a hárman foglalkoztunk folyamatosan nyugati irányzatokkal. Olvastunk, hiszen mind tudtunk idegen nyelveket, nyugati világnyelveket, tehát a nyugati irodalomban megjelent legfrissebb köteteket s a régebbi klasszikus értékű műveket egyaránt forgatva formálódott álláspontunk egyik vagy másik szerzővel vagy irányzattal szemben. A magam nevében nyilatkozva én bizonyos értelemben a fiókom számára olvastam és jegyzeteltem, mert nem volt világos számomra, hogy egyáltalán nyílik-e bármikor lehetőségem arra, hogy ilyen kérdésekkel foglalkozhassam. Az állampolgári jogok kötetében megjelenő természetjogi tanulmány már felcsillantott ilyen lehetőségeket, ahol hasznosítani tudtam ez irányú olvasmányokat. Most azonban ez a kötet egy teljességgel más megfontolásból született, és nem is a mi kezdeményezésünkre. Úgy tűnik, az Intézet igazgatója kereset és talált ezzel a kötetrel egyfajta lehetőséget arra, hogy a magyar tudomány a nyugati jogelméleti áramlatok sodrába bekapcsolódhasson, és akár egy ilyen kritikai elemző tanulmánykötet formájában beszéljenek rólunk. Tudják meg azt, hogy van itt egy olyan intézmény, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, ahol ilyen kutatások is folynak. Ebből az igényből az igazgató kezdeményezésére született ez a kötet, mi pedig ennek megjelenését igen gyorsan lehetővé tettük azzal, hogy mindnyájunknak voltak kész vagy félkész anyagai már, amiket lényegében hozzá kellett simítanunk – adaptálnunk – a kötet tematikájához és elképzeléseihez. Ebből a szempontból tehát különböző oldalról érkező igények találkoztak, és meggyőződésem szerint a siker az Intézet igazgatóját arra indította, hogy újabb, más területeken is keresse egy a Nyugattal való ilyen párbeszéd lehetőségeit, még akkor is, ha ez a párbeszéd az ő oldaláról szigorúan marxista alapon és az Intézet jellegéből következően, mint intézeti munka is, természetesen egyfajta akkor szocialistának nevezett alapállást tükrözve jelenik meg.

Két vállalkozás került szinte egyidejűleg napirendre éppen az igazgató ezen alapállásból kiinduló törekvése eredményeként. Az egyik a szociológia, a jogszociológia

---

¹¹¹ És valóban: az Országos Széchenyi Könyvtár bibliográfiai leírása természetesen a kötet Bevezetését is a szerkesztőnek, Szabó Imrének tulajdonítja.

művelésének felelevenítése Magyarországon, hiszen voltak ennek már a Horthy-korszakban is gyökerei, sőt kimagasló eredményei. Ez a jogszociológia azonban – együtt a Nyugaton művelttel – nálunk hosszú ideig tiltott gyümölcsnek számított, képviselőit pedig elnémították, háttérbe szorították. Most az igazgató elérkezettnek látta az időt, hogy felhasználva az intézet egyik fiatal munkatársának, Kulcsár Kálmánnak ez irányban egyre erőteljesebben kibontakozó kezdeményezéseit, zöld utat biztosítson eme munkálatoknak, és a Magyarországon elindítandó jogszociológiai munkát lehetőség szerint exportálja a baráti országok felé is. Az első lépést ezen a téren, mint ismeretes, egy szociológiai felmérés jelentette *A jogismeret vizsgálata* címmel,¹¹² amelyet az Intézet részéről Kulcsár Kálmán szervezett, és amely hosszú előkészületek után arra a kérdésre volt hivatva választ adni, hogy ismerik-e az állampolgárok a jogszabályokat. Habár a vizsgálat megindítását az első pillanatban senki nem hátráltatta, illetékes körök mégis hamarosan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a vizsgálatnak már a megindítása is értelmetlen, hiszen Magyarországon minden állampolgár tökéletesen ismeri a jogszabályokat. Minthogy az Intézet ezzel szemben eltérő álláspontot vallott, nehéz harcba került, de végül sikerrel járt, mert az illetékesek hozzájárultak a vizsgálat megindításához. Ugyanakkor tudvalévő, hogy a vizsgálat a vezető párt- és állami funkcionáriusok számára megdöbbentő eredményt hozott, amennyiben 50% körüli eredményben jelölte meg a magyar lakosság jogismeretének szintjét. Ezért ez egyfajta fordulatot hozott az illetékeseknek a tömegkommunikációval kapcsolatos állásfoglalása terén, és rövid időn belül megsokasodtak az újságok jogi rovatai, rádió- és televízióműsorok tüzték napirendre a jogi kérdéseket; az Intézet ellentmondásával tehát ez a kezdeményezés rendkívül sikeresnek bizonyult.

Mikor aztán az Intézet delegációjának Moszkvában tett hivatalos látogatása során az Intézet igazgatójának sikerült a szovjet intézet vezetését rávenni arra, hogy ebbe a vonalba bekapcsolódjék, úgy tűnt, hogy a csata már meg is van nyerve, merthogy ettől kezdve zöld utat kaptak a baráti országokban is sorra kibontakozó jogszociológiai munkálatok, köztük empirikus módszerekkel végzett felmérések úgyszintén, ami akkoriban a jog területén ismeretlen megközelítésnek számított.

A másik ilyen, és talán még nagyobb sikerrel végrehajtott kezdeményezés az igazgató jogösszehasonlító érdeklődésével függött össze. Ti. az igazgató meghívást kapott előadások tartására a strasbourgi székhellyel működő különös intézmény szesszióira,¹¹³ és ott olyan légkörrel találkozott, amely számára elfogadható és vállalható feladattá tette az ottani közreműködést. Ez az ún. nemzetközi fakultás ugyanis alapításától kezdve arra törekedett, hogy a világ nagy jogcsaládjairól ismereteket közvetítsen posztgraduális szintű jogászok számára. Az volt ebben rendkívül jelentős újítás a korabeli nyugati felfogáshoz képest is, hogy ezt a tájékoztatást az adott jogcsalád képviselőitől várta el. Így tehát Strasbourgban kezdettől fogva kizárt volt a nyugati országokban működő úgynevezett szovjetológusok közreműködése. Ezen nemzetközi fakultás vezetője kezdettől fogva arra az álláspontra helyezkedett, hogy az ún. szocialista jog oktatására és megismertetésére, merthogy ez egy okító intézmény volt, az ún. szocialista országokból jött szakembereket kell felkérni. Ez a gyakorlat mindmáig is érvényesül e nemzetközi fakultás munkájában. Más szocialista országokból érkező és persze magyar oktatók egyaránt bekapcsolódtak tehát munkájába, és az Intézetnek is gyakorlata lett, hogy fiatal munkatársait ösztöndíjas hallgatóként rendszeresen kiküldje ennek kurzusaira. Magam 1966-tól kezdtem el ott oktatni, és ez immár három és fél évtizede tartó folyamat az életemben, amit nagy kedvvel végeztem s végzek ma is. A jogösszehasonlítás térhódítását nálunk, mint már erről korábban szoltunk, Szabó azzal is elősegítette, hogy az Intézet keretében létrehozta a Jogösszehasonlító Osztályt, amelynek

¹¹² Kulcsár Kálmán (szerk.): *A jogismeret vizsgálata*. Társadalom és jog, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1967, 43 o. + 46 tábla.

¹¹³ Lásd 79. jegyzet.

vezetését rám bízta, s lehetővé tette az Osztály bekapcsolódását különböző nemzetközi vállalkozásokba. Az Osztály számos publikációról gondoskodott, melyek jórészt ismertető, leíró jellegűek voltak, de részben elméleti-módszertani tanulmányokkal is fellépett, és rendszeressé vált képviselőnk a különböző nemzetközi jellegű, jogösszehasonlítás égisze alatt megrendezett konferenciák, kongresszusok, vitaulések munkájában. Ez rövidesen az Intézet tevékenységének súlypontja lett.

Az igazgató erőteljesen elkötelezte magát ebben a nemzetköziesedésben, s ennek eredményeként születhetett két olyan vállalkozás, amelyre hitem szerint indokolt felhívni a figyelmet.

Az egyik egy gyűjteményes mű, tanulmánykötet, mely *A jogösszehasonlítás szocialista elmélete* címmel született. Szerzői ebben a jogösszehasonlítás elméleti kérdéseit vetették fel és vizsgálták. Már az első jelzések nyomán a kötet iránt jelentős nyugati érdeklődés nyilvánult meg, aminek eredményeképpen a holland Sijthoff kiadó magának igényelte a kiadás jogát, s ezt a budapesti Akadémiai Kiadóval folytatott tárgyalások után egy közös magyar–holland kiadás formájában realizálta is.¹¹⁴ A kötet rendkívül kedvező visszhangot keltett, több olyan kritika jelent meg róla, mely a jogtudomány érettségének jeleként értékelte a kötetet és tanulmányait, hiszen egy divatos, a jogösszehasonlítás jelszavát magán hordozó vállalkozás volt.

Ugyancsak e körben a másik vállalt feladat a négyévenként rendezendő jogösszehasonlító világkongresszusok sorában egy magyarországi nemzetközi kongresszus megrendezése. Rendkívüli volt a feladat, s ma is borzong a hátam, ha arra gondolok, hogy milyen kis erővel vállalkoztunk egy 800 résztvevős kongresszus megrendezésére 1978-ban. Minthogy az igazgató e kongresszus megszervezését is a vezetésem alatt álló osztályra bízta, viszonylag kis erővel, de azok szinte maradéktalan felhasználásával e kongresszus előkészítése kötötte le mintegy két esztendő teljes energiáját. Ám végeredményként a kongresszus rendkívül sikeresnek bizonyult: azóta is modell-értékűnek tekintik, és a szocialista jogtudomány számára azt a nem kis eredményt hozta, hogy első ízben került sor ilyesmire, és ez sikeresen és Magyarországon történt.

Ez a terület, tehát a jogösszehasonlítás azóta is tevékenységem fő területe, amennyiben ennek elméleti, módszertani, rendszertani kérdéseivel folyamatosan foglalkozom, sőt sikerült ezen a téren az egyetemi oktatásban is lépéseket tennem. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara állam- és jogelméleti tanszékének keretében lehetővé vált speciálkollégium indítása a jogösszehasonlítás alapkérdéseiről, és ez fiatalok, leendő magyar jogászok számára lehetővé teszi bizonyos európai és ezen túlterjedő jogfejlődések képződményeivel való ismerkedést, és ezzel jogi kultúrájuk horizontjának a kiterjesztését.

- Hadd tegyek fel néhány kérdést, ami elhagyott időszakokat illet. A korai évekről szólván, az 1950-es évekre itt az Intézetben meginduló érdeklődéséről elkezdél mesélni. Feltehetően és sajnos többségükben már meghaltak ugyan az e korban társaid, de nagyon érdekes lenne tudnunk, hogy kik voltak azok, akikkel majdnem egészen őszinte lehetett az ember. Tehát a Te esetében kik voltak azok a kortárs vagy idősebb társak, akiknek saját kétségeidet feltárhattad, akik irányában távolságtartásodat feloldhattad, akikkel a korabeli uralkodó légkör ellenére őszintén megoszthattad töprengéseidet?

¹¹⁴ Szabó Imre (szerk.): *A jogösszehasonlítás szocialista elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 241 o. / Szabó, Imre – Péteri, Zoltán (ed.): *A Socialist Approach to Comparative Law*. Akadémiai Kiadó, Budapest & Sijthoff, Leyden, 1977, 235 o. Recenzió: Hazard, John N. in *Review of Socialist Law*, Vol. 3, No. 4, 1977, 500-508. o.; Jorge L. Carro in *Law Library Journal*, Vol. 70, No. 3, August 1977, 391-392. o.; B[ianchi], L[eonard] in *Pravny Obzor* (Teoreticky Casopis Pre Otazky Statu a Prava), Vol. 60, No. 5, 1977, 427. o.; Butler, W. E. in *American Journal of International Law*, Vol. 72, No. 2, 1978, 451-452. o. [DOI: 10.2307/2200000]; Green, L. C. in *Chittys Law Journal*, Vol. 27, No. 5, 1979, 178-179. o.; Ginsburgs, George in *American Journal of Comparative Law*, Vol. 28, No. 1, Winter 1980, 113-117. o.; Hazard, John N. in *American Journal of Comparative Law*, Vol. 28, No. 4, Fall 1980, 673. o.

- Nem voltak és nincsenek is pesti gyökereim. Az ELTE jogi karán főleg pécsi egyetemi múltamból maradtak fenn olyan kapcsolatok, amelyekre szívesen nyúltam vissza későbbi fővárosi tevékenységem során. Így rendszeresen találkoztam régi professzoraim közül, Óriás Nándorral, Kislégi Nagy Dénessel, gyakorta Rudolf Lóránttal, esetenként Losonczy Istvánnal.
- Losonczy milyen lehetett? Ugye, most elsősorban az 1950-es évekről beszélünk inkább, semmint az 1960-as évek közepéről.
- Losonczy képe úgy maradt meg bennem, mint egy rendkívül nagy tudású emberé, aki akkor volt éppen oktatóm, mikor a jogbölcselet területéről átirányított a büntetőjogi tanszék élére. Nekem ő büntetőjogot oktatót, de tudtam arról, hogy az előttem járó évfolyamot még jogbölcseletre okította, és úttörő jellegű, rendkívül érdekes egyetemi jegyzetet is készített ebből a témakörből.¹¹⁵
- Ez akkor még a kezetekbe kerülhetett. Vagy netán a professzor hozzásegített egy példányához?
- Az előttem járó évfolyamon voltak barátaim, akik ezt a jegyzetet hozzám eljuttatták, úgy hogy volt módom a jogelmélet problémáival még csak ismerkedő fiatal jogászként megismernem ezt a kéziratot.
- És inkább egy teljesen szuverén alkatot láttál benne, vagy inkább valakit, aki láthatóan szenved?
- Az egyértelmű volt, hogy Losonczy nem érezte jól magát ott, ahová elhelyezték. Egyértelműnek tűnt – és ez megjegyzéseiben is megmutatkozott, merthogy azok közé tartoztam, akik előtt, jól ismerve hovatarozásomat, tett időről időre elkötelező jellegű megjegyzéseket, határozott utalásokat is –, hogy ő, tehetségéhez és ambícióihoz képest, félreállított embernek érzi magát. Ez a kapcsolat közöttünk a fővárosba kerülésem után sem szakadt meg, és érdekes módon egy új aspektussal gazdagodott, amennyiben...
- Hadd legyünk egy pillanatig közönségesek. Losonczy nem volt egy megközelíthető lény. Te Pesten voltál és egyébként sem voltál pécsi. Tehát akkor ez azt jelentette, hogy Te Pécsre leszállván a vonatról telefonálhattál neki? Hogy esetleg elmehessél a lakására? Mert ez szokatlan lenne. Vagy a tanszékre csak úgy be lehetett kopogni? Esetlen már későn a délutánban?
- Nem. Ez nem így volt, és éppen erről kezdtem el az imént beszélni. Arról tehát, hogy vidéki magányából, elszigeteltségéből, háttérbe szorítottságából kiutat keresve Losonczy igyekezett olyan csatornákat keresni, amelyek révén a beragadottságból történő kilépés, a kiszabadulás, ha talán nem is kecsegtet biztos jövővel, de esetleg felcsillantja egy kedvezőbb jövő lehetőségeit. Nos, ehhez Losonczy feltehetően ott keresett valamiféle támpontot, hogy én történetesen éppen a magyar jogi élet mindinkább központjává váló Állam- és Jogtudományi Intézetnek voltam a munkatársa, nem egyszer képviselve az Intézetet konferenciákon, így Pécsen is.¹¹⁶ Nos, az volt a benyomásom, hogy úgy tekintett rám, mint egykori kedves tanítványára, aki előtt vannak bizonyos lehetőségek, és aki feltehetően hajlandó lesz e

¹¹⁵ Lásd 24. jegyzet.

¹¹⁶ A Dunántúli Napló, 1963. április 17., 88. szám, 5. o. ad hírt délutáni programként arról, hogy Antalffy György – Halász Pál: Állam, jog, társadalom. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1963, 457 o. könyvének bemutatója lesz Csizmadia Andor (Pécs), Péteri Zoltán és Szentpéteri István (Szeged) részvételével, a Dunántúli Napló, 1965. szeptember 26., 227. szám, 1. o. a pécsiektől rendezett csehszlovák–magyar jogtörténeti konferenciáról szóló beszámolójában államformatani előadását ismerteti, a Dunántúli Napló, 1970. április 30. 100. szám, 4. o. pedig említi, hogy a Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából Pécs egyetemi aulájában rendezett jubileumi tudományos ülésszakon Bihari Ottó (Pécs), Szamel Lajos (Pécs) és Horváth Tibor (Budapest, MTA AJT) mellett – »Lenin és a törvényesség« címmel – ő is előadott. Vö. az intézeti jogelméletesek – Szabó Imre, Kulcsár Kálmán, Peschka Vilmos, Varga Csaba – tanulmányosorozatával az évfordulás kiadványban – Чхиквадзе, В. М. – Топорнин, Б. Н. (ред.): В. И. Ленин о социалистическом государстве и праве. Наука, Москва, 1969 – , amely dolgozatok egyikeként szerepelt Péteri Zoltán: A jog és a törvényesség megszilárdításának néhány kérdése Lenin műveiben, Állam- és Jogtudomány, 1970/l. szám, 34–44. o.

lehetőségekből az ő számára is bizonyos utakat nyitni. Erre konkrét lehetőség akkor adódott, amikor megkezdtek a nemzetközi jogösszehasonlító kongresszusokra készült magyar nemzeti referátumok önálló kötetekben történő megjelentetését. E köteteket ti. rendszeresen én szerkesztettem,¹¹⁷ és a szerzők közt sok esetben Losonczy is szerepelt. Ő ezt minden alkalommal szívélyesen köszönte meg nekem, mert abban a tévhitben élt, hogy tőlem függ az, vajon e kötetben kinek a munkája jelenhet meg és kié nem. Szó sincs erről, merthogy ebben a kérdésben is természetesen nálam magasabb fórumok döntöttek, de minthogy Losonczy nem volt *persona ingrata*, az ő részvétele ellen soha senki sem emelt vétót.

Jóval később, mintegy másfél évtizeddel később kerülhetett sor arra, hogy most már ilyen előzmények után, meghívást kaptam lakására is, ahol rendkívül szívélyesen fogadtak, és látható volt, hogy ő bennem mindenekelőtt egyfajta fegyvertársat lát, esetleges ambícióinak vagy azok egy részének felkarolásával és támogatásával. Egyébként ugyanilyesmit tapasztaltam egykori igen kedves professzorom, Rudolf Lóránt részéről szintén, aki konkrét esetekben kérte segítségemet, alkalmanként ilyen vagy olyan problémája megoldásához.

- És Losonczy professzor megnyilatkozott, mint jogfilozófus? Akár nosztalgikus megjegyzésekkel, vagy...

- Nagyon gyakran és nagyon keserűen tudott nyilatkozni háttérbe szorítottságáról, ismerősök, kollégák, egykori beosztottjai újabb tevékenységéről, és volt olyan benyomásom, hogy ezek a találkozások biztosítottak számára alkalmat arra, hogy nyugodtan kiöntse szívét valaki előtt, aki megbízható, és aki e szempontból nem jelenthet veszélyforrást. Ezek az 1970-es évek, ezek dereka, ezek ha nem is legutolsó, de élete végének pillanatai voltak. Úgy hogy vele, mint jogfilozófussal sajnos nekem nem is volt, nem is lett kapcsolatom. Ő jogfilozófiai kérdésekről egy-egy...

- Mennyire nézhettél körül a lakásában, egy nagyon sajátos ízlésű polgári úrnak a birodalmában?

- Semennyire. A lakása előterét nevezhetjük szalonnak, nos, ott ültünk le, ahol kávé, süteményt szervíroztak. A felesége¹¹⁸ is gyakran ott volt, kedves beszélgetéssel telt az időnk, de mindvégig ebben a sérelmeket emlegető légkörben.

- És itt az Intézetben kikkel barátkoztál?

- Itt az Intézetben hozzávetőlegesen egykorú kollégákkal voltam körülvéve. Mindegyik önálló felség, ugyanakkor egyik közelebb, másik távolabb tőlem. Közös vonásukként talán a tehetséget említhetném, mert hiszen valamennyien szakmájuk elismert művelőjeként élték le életüket. Többek közt igen jó barátságba kerültem Kulcsár Kálmánnal, akivel nagyon sok vonatkozásban, követendő stratégiai és taktikai kérdésekben is véleményt cserélve egyetértettünk. Sajátos baráti kapcsolat fűzött Peschka Vilmoshoz, akivel nagyon sok kérdésben voltak jelentős véleménykülönbségeink, amikről mindmáig most már lassan ötvenéves barátságra visszatekintve elmondhatom, hogy ma is fennállanak, akivel azonban mindvégig megmaradt egy rendkívül baráti hangnem és légkör. A kezdeti években Herczegh Gézához fűztek szoros baráti szálak, ezek azonban az ő Pécsre kerülésével és az Intézettől való eltávolodásával erősen meglazultak, majd pedig úgyszólván teljesen megszűntek.¹¹⁹ Érdekes színpontot jelentett ebben a körben Viski László, aki rendszeresen, heti gyakorisággal keresett fel itt, a Várban, immár három évtizede e szobámban, hogy kipanaszkodja magát s az őt ért sérelmekről beszámoljon. Tekintettel arra, hogy én ezeket a sérelmeket nem éreztem, igyekeztem felhívni a figyelmét – és rögtön hozzáteszem, hogy teljesen sikertelenül –, hogy a sors ő hozzá éppen meglehetősen kegyes volt, hiszen fiatalon igen jelentős szakmai és

¹¹⁷ Lásd 86. jegyzet.

¹¹⁸ Csécsy-Nagy Éva megyei bírósági tanácsvezető.

¹¹⁹ Az ezredforduló egyik informális FIDESZ-összejövetelén Herczegh Gézával beszélgetve, fülbesuttogóvá vált hangon mesélte el, hogy valamikor az 1950-es években öccse okán történő támadhatóságától való félelmében Péteri belépett a Pártba, ami az ő részükről úgymond a szoros baráti közösségből való kizárást eredményezte.

előrehaladási eredményeket mondhatott magáénak. Számomra bármennyire is tragikus volt, és bármennyire is mellbe vágott mindannyiunkat az ő életből való önkéntes távozása, az előzmények alapján ez nem volt számomra egészen meglepő.

- Viski Lászlóban még magam is egy olyan örök elégedetlent ismertem meg, aki túlságosan tragikusan látott mindent, és akiről mindig úgy éreztem, hogy túlságosan felnagyította, az őt ért, megítélésem szerint kisebb súlyú sérelmeket.

- Ez inkább nem egyéb probléma lehetett, mint hogy Lacinak volt egy olyan származása, ami külön...

- Feltehető, hogy a kettő együtt járhatott.

- Laci származása nem éppen predestinált az ebben a rendszerben való előrehaladásra. Nagypolgári családból származott, miniszteriális felmenőkkel, akik természetesen a Horthy-korszakban töltöttek be fontos állásokat, ennél fogva ő érthetően állandó rettegésben élt, állandó feszültség vibrált körülötte, hogy hát ez az ő származása nem fogja-e jóvátehetetlenül lerombolni előrehaladási esélyeit. Magam ilyen veszélyeket nem láttam. Ebben az intézetben különösen nem, és Viski hazai és külföldi elismertségét ismerve semmilyen okot nem találtam ennek a végletesen pesszimista világérzetnek az indokoltására. Azt pedig enyhén szólva sajátosnak ítéltam, és ebben a kérdésben is éles ellentéteink voltak... Ti. én köztudomásúlag elkötelezetten család-centrikus ember vagyok, ezt négy született gyermekem is bizonyítja. Ezzel szemben Viski a leghatározottabban és igen éles formában bírálta az én úgymond lelkiismeretlenségemet, hogy egy ilyen világban utánpótlásról gondoskodom. Arra a kérdésemre pedig, hogy ő miért nem teszi ugyanezt, csak gúnykacajjal válaszolt, majd hozzátette, hogy az ő esetében ez amúgy sem jöhet számításba, mert az ő dédapja olyan szembetegségben szenvedett, amely végső soron megvakulással járt. Hát ő, lelkiismeretes emberként, nem teheti ki utódait ennek a veszélynek.

- Ez talán itt nem érdekes, de úgy éreztem, hogy ugyanakkor ő szépen élt a feleségével, s úgy emlékszem, hogy a temetésén egy nagyon szép asszonyt láttam özvegyeként. Szóval, vajon ez a mentális ború beárnyékolta magánéletét is?

- Ezt nem tudom megítélni. Talán kívülről annyit mondhatok, hogy engem is nagyon meglepett Viski Laci választása, amikor házasságkötését bejelentette. De nehéz erről beszélni.

- A második visszatérő kérdésem különösen szűkebb szakmánk számára érdekes, ti. amiről azt mondtad, hogy kéziratban maradhatott. Beszélnél-e arról, hogy mi volt ez a könyvatos vagy bármi, azaz ez a polgári jogfilozófiákról beszámoló dolgok? Végül is idézetgyűjtemény volt? És nagyjából milyen nevekkkel? És milyen formában jelent meg? Gépiratként?

- Gépelt szöveg volt, szegény Nagyné¹²⁰ gépelte. Próbálom felidézni, hogy mi is volt benne. Nos, általunk olvasott jogelméleti vonatkozású nyugati folyóiratokban megjelent cikkek, részben csak bibliográfiai adatok, részben rövid ismertetések, és az egészét bevezette egy mintegy tíz oldalas szöveg, amelyet, mint mondtam, ketten írtunk. Tulajdonképpen ennek a vállalkozásnak az újszerű voltát volt hivatva félig meddig mentegetőzve végrehajtani.

- Ez vajon érdekes még ma?

- Nem. Meggyőződésem, hogy nem. Nem is tudom, hogy egyáltalán fellelhető-e. Nekem nincs belőle példányom. Legalábbis nem találtam meg. Ugyancsak nincs meg az egyik első egyetemi oktatási anyagom, amikor is ez a fiatal gárda összefogott annak érdekében, hogy egy egyetemi jegyzetet készítsen. A fölöttünk járó generáció tagjai közül egyedül Antalffy György írt egy fejezetet ebben a jegyzetbe, viszont írtak bele Kulcsár,

¹²⁰ Nagy Lajosné Dusa Margit (Budapest 1917 – Budapest 1978) 1948-tól dokumentátor az Államtudományi Intézetben, majd 1950-től az Állam- és Jogtudományi Intézetben, utóbb német és francia szakfordító; vö. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC10888/11050.htm> (2024. május 1.)

Peschka, Sztodolnik Laci, Szegvári Kati,¹²¹ és jómagam. Lényegében hát megpróbáltuk belevágni a fejszénket egy majdani feladatba, amikor reményeink szerint egyetemi oktatóként saját jegyzetet, tankönyvet írni — vajon milyen is lehet ez?

- És mi lett a sorsa?
- Megjelent ebben a formátumban, tehát nem nagy formátumban, sokszorosított formában, bizonyos stencilre írták emlékezetem szerint, szóval megjelent,¹²² volt is belőle példányom, de nem tudom, hová lett. Valaki kölcsönkérhette, pedig hát érdemes volna ezt most látnunk, hiszen mindnyájunknak egyik első munkája volt.
- Következő kérdésem két írásodra irányult volna, emlékeztetve Téged két korai dolgozatodra, az egyik a Magna Chartát érintően, hogy fontos-e ez az emlékezetedben, a másik pedig első jogösszehasonlító munkád, a jogelvekről.¹²³ Olyasmik-e ezek, amikre szívesen emlékszel, mert önálló, izgalmas megoldásokba kezdteél?
- Nem tudom. Amit említettél, ez az Aranybulla, ti. egy amerikai professzor, Morris Forkosch¹²⁴ felkérésére született, aki tanulmányt kért tőlem, rövid ismeretség alapján, egy kötet számára. Engem a téma nagyon érdekelt, mint bármi, ami történeti vonatkozású, és minthogy kezdettől fogva van bennem a pedagógusi véna, rendkívül szeretek felvilágosítani, érdeklődőket egy számukra még ismeretlen világba beavatni. Nem egyszer fogtam ilyen történeti jellegű, történelemmel kapcsolatos kérdésekbe, szívesen tettem eleget ilyen felkérésnek és nagyon szívesen írtam meg ezt a tanulmányt, és az a benyomásom, hogy nem is végeztem rossz munkát. A jogelvek kérdése távolabb állt tőlem. Erre Szabó ösztönzésére kellett vállalkoznom, hogy a kongresszusra készüljön ebben a témában nemzeti referátum.
- Herczegh Géza ekkor már dolgozhatott a saját, részben jogelméleti témájában?¹²⁵
- Herczegh Géza koncepcióját nem hasznosítottam ebben az írásban. Én egy olyan felfogást próbáltam kidolgozni, amelynek egyes momentumait az Intézet igazgatója már felvázolta. Ez a jogelvek három szintje, amennyiben nem csak szorosán vett jogelvekről beszélt, hanem egyfelől a társadalmi élet szintjén, másfelől az államélet szintjén, és harmadfelől és végül a jog szintjén jelentkező jogelvekről. Ezt a megközelítést én olyannyira termékenynek tartottam, hogy ezen tovább dolgozva ezt érvényesítettem egy New Orleans-ban tartott konferencián, ahol a világ nyugati szovjetológusai vettek részt, az ún. szocialista világból pedig egy lengyel professzor és jómagam, és így került sor egy meglehetősen hosszú és érdekes vita keretében azoknak a kérdéseknek a tisztázására is, hogy mi a szovjet jog és az

¹²¹ Nagyné Szegvári Katalin (Szeged 1930 – Budapest 2012) szegedi, majd budapesti jogtörténész; vö. Varga Csaba: Azok az ötvenes évek... Jogelmélet és jogtörténet Szegeden és Budapesten: Nagyné Szegvári Katalin emlékezése. In *Jogelméleti Szemle*, 2012/1. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/varga49azok.pdf> ill. <https://www.elte.hu/content/elhunyt-nagyne-dr-szegvari-katalin.t.8356> (2024. május 1.)

¹²² Antalffy György – Kulcsár Kálmán – Peschka Vilmos – Péteri Zoltán – Samu Mihály – Szabó Imre – Sztodolnik Mihály – Sztodolnik László: Állam- és jogelmélet. (Egyetemi jegyzet, 1956/57. tanév 1–2. félév.) ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1957 [1958; 1960], 256 o.

¹²³ Péteri Zoltán tollából: The Golden Bull of Hungary and the Problem of Human Rights, In Forkosch, Morris D. (ed.): *Essays in Legal History in Honor of Felix Frankfurter*, Bobbs-Merril, Indianapolis, [1966], 211-225. o. egyfelől, valamint The Nature of the General Principles of the Law. In Szabó, Imre – Péteri, Zoltán (ed.): *Studies in Jurisprudence for the 6th International Congress of Comparative Law*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 43–59. o. és Questions of Comparative Analysis of the General Principles of Law, *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. XXVIII, No. 1-2., 1986, 45-55. o.

¹²⁴ Morris D. Forkosch (New York 1908 – New York 1999) ügyvéd, 1949–1972 közt a Brooklyn Law School professzora, rendkívül termékeny s jogtörténetben különösen aktív szerző, a róla elnevezett éves könyvdíj alapítója.

¹²⁵ Herczegh Géza tollából: The General Principles of Law Recognized by Civilized Nations (To the Interpretation of Article 38 of the Statute of the International Court of Justice), *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. VI, No. 1-2, 1964, 1-35. o. ill. – akkoriban szokatlan rövidségű, 10½ íves kandidátusi disszertációjaként *General Principles of Law and the International Legal Order*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, 129 o.

un. népi demokratikus országok joga közötti hasonlóság és különbség. Ennek a konferenciának az anyagához készített referátumomban vállalkoztam arra, hogy ismét a jogelvek oldaláról közelítsem meg a kérdést.

- Itt akkor, ha jól értem, a lengyel résztvevő nem jogelméletes volt. Ám továbbmenve kérdezem, miután a jogelvek témáját követően még több ilyen nemzeti referátumot írtál s jelentettél meg a magad szerkesztette kötetekben¹²⁶ – nos, van-e olyan ezek közt, aminek számunkra emlékezetesnek kellene lennie?

- Kérlek szépen, számomra a legérdekesebb és mindmáig a legjobban foglalkoztató az, amelyiket a pescarai kongresszusra készítettem az összehasonlító módszerről az állami jelenségek világában.¹²⁷ Lévén köztudott, hogy a jogösszehasonlítás alapvetően a civilizatikához kapcsolódik. Polgári joghoz, kereskedelmi joghoz, és így tovább. Magam már igen korán arra az álláspontra helyezkedtem, hogy különösen az ún. szocialista jog megítélésénél a magánjogi szempontok teljesen irrelevánsak. A szocialista jog új voltát ti. közjoga területén lehet lemérni. Nem véletlen, hogy a szovjet jogtudomány álláspontja is hasonló; ott anyajogként az alkotmányjogot jelölték meg. Magam úgy vélekedtem s vélekedem ma is, hogy egy jogrendszer arculatát – túl a Zweigert–Kötz szerzőpáros¹²⁸ által jelzett stílus-elemeken, avagy esetleg azok keretéhez kapcsolódva – elsődlegesen az alapelvek jelentik. Ezek az alapelvek túlnyomórészt az adott ország alkotmányában vannak leszögezve. Vagyis itt ezek a meghatározó stíluselemek, megelőzve a Zweigert–Kötz által említett minden más stíluselemet. Ilyen módon visszatértem részben a jogelvekkel kapcsolatos korábbi koncepciómhoz. Nagy örömmre szolgált, hogy teljesen függetlenül ugyanilyen gondolatokkal találkoztam John Hazard, az első számú szovjetológus egyik könyvében,¹²⁹ mely egyértelműen a közjogi vonásokat emelte ki. Továbbmenve, ugyanilyen kezdeményezéssel találkoztam egy olasz, akkoriban még Firenzében működött professzornak, aki azóta átkerült Pisába, nevezetesen Alessandro Pizzorussonak a megközelítésében, aki olyan feldolgozást írt, amely a magánjogival egyenrangú szerephez juttatja a közjogi megközelítést.¹³⁰ Bemutatja, igazolja tehát azt, hogy a jogösszehasonlító módszernek a közjog területén is van létjogosultsága, sőt legalább egyenrangú létjogosultsága. Pizzorussoval aztán igen jó kapcsolatba kerültem, részt vettem egy általa vezetett nemzetközi vizsgálatban is és náluk egy nagy terjedelmű tanulmányt szintén írtam erről a kérdéstről.¹³¹

¹²⁶ A 82. jegyzetben foglaltakon túl még *The Role of Non-legal Norms in Law General Report*. (13th International Congress of Comparative Law [Caracas, 29 August – 5 September 1962].) Budapest, 1962, 49 o.

¹²⁷ Péteri Zoltán tollából: Az összehasonlító módszer alkalmazásának elméleti kérdései az állami jelenségek körében, *Állam- és Jogtudomány*, 1973/2. szám, 173–206. o. / *Comparative Method Applied for State Phenomena*, In Szabó, I. – Péteri, Z. (szerk.): *A Socialist Approach to Comparative Law*, Akadémiai Kiadó, Budapest & Sijthoff, Leyden, 1977, 95-129. o.

¹²⁸ Zweigert, Konrad – Kötz, Hein: *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts*, I–II. Mohr, Tübingen, 1969–1971.

¹²⁹ Hazard, John N.: *Communists and their Law: A Search for the Common Core of the Legal Systems of the Marxian Socialist States*. University of Chicago Press, Chicago & London, 1969.

¹³⁰ Pizzorusso, Alessandro: *Sistema istituzionale del diritto pubblico italiano*. Jovene, Napoli, 1988.

¹³¹ Péteri Zoltán: *Problems of the Legislative Process in the Socialist Countries of Europe*, In Pizzorusso, Alessandro (ed.): *Law in the Making. A Comparative Survey*, Springer-Verlag, Berlin & Heidelberg, 1988, 306-331.o.

Irodalomjegyzék

Александров, Н. Г.: Сущность права – К вопросу о сущности исторических типов права. Госюриздат, Москва, 1950, 54 о.

Alekszandrov, N. G.: Az állam- és jogelmélet egyes kérdései az alapra és a felépítményre vonatkozó sztálini tételek világánál. In Jogtudományi Közlöny, 1951/12. szám, 714-722. о.

Antalffy György – Halász Pál: Állam, jog, társadalom. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1963, 457 о.

Antalffy György – Kulcsár Kálmán – Peschka Vilmos – Péteri Zoltán – Samu Mihály – Szabó Imre – Sztóráczki Mihály – Sztodolnik László: Állam- és jogelmélet. (Egyetemi jegyzet, 1956/57. tanév 1-2. félév.) ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1957, [1958; 1960], 256 о.

Cikkgyűjtemény a külföldi jogi irodalom köréből [a Jogtudományi Közlöny melléklete az 1954, IV. évfolyam, 9. számtól az 1959, VI. évfolyam, 9. számmal való megszűnéséig (Vas Tibor szerkesztésében)]

Чхиквадзе, В. М. – Топорнин, Б. Н. (ред.): В. И. Ленин о социалистическом государстве и праве. Наука, Москва, 1969

Delacasse Krisztina: Holub József, a jogtörténész. Baranya, 1996/1. szám, 299-305. о.

Déclaration des droits de l’homme et du citoyen (1789. augusztus 26.)

Friedmann, W[olfgang]: Legal Theory. Stevens, London, 1944 / 2nd ed., Stevens, London, 1949.

Halász, József (ed.): Socialist Concept of Human Rights. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 309 о.

Halász József – Kovács István – Szabó Imre (szerk.): Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 640 о.

Halfina, R. O. – Levin, J. D. – Sztrogovics, M. Sz.: Az általános állam- és jogelmélet alapjai. [Основы общей теории государства и права, ford. Szabó Imre] Jogtudományi Közlöny könyvtára: Tanulmányok a szovjet jog köréből, Hírlap, Budapest, 1949, 83. о.

Hazard, John N.: Communists and their Law: A Search for the Common Core of the Legal Systems of the Marxian Socialist States. University of Chicago Press, Chicago & London, 1969.

Herczegh Géza: Az államelmélet és az államjog kérdései a magyar állam- és jogtudományi kongresszus tükrében. In Állam és Igazgatás, 1954/12. szám, 676-679. о.

Herczegh Géza: The General Principles of Law Recognized by Civilized Nations (To the Interpretation of Article 38 of the Statute of the International Court of Justice). In Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. VI, No. 1-2, 1964, 1-35. о.

Herczegh Géza: *General Principles of Law and the International Legal Order*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, 129 o.

Jessup, Philip C.: *A Modern Law of Nations: An Introduction*. The Macmillan Company, New York, 1948.

Kauszer Lipót: *A Kauszer-saga*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2009, 335 o.

Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 510 o.

Kulcsár Kálmán: *Marxizmus és a történeti jogi iskola*. Jogtudományi Közlöny, 1955/2. szám, 65-85. o.

Kulcsár Kálmán: *A marxista szociológia és az empirikus társadalomkutatás*. Magyar Filozófiai Szemle, 1961/3. szám, 333-354. o.

Kulcsár Kálmán: *A történeti szemlélet a XX. század jogtudományában*. Állam- és Jogtudomány, 1962/3. szám, 314-355. o.

Kulcsár Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Társadalom és jog, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest, 1967, 43 o. + 46 tábla

Marczali László: *Az eltűnt akták nyomában*. Új Tükör, 1988. november 27., 48. szám, 18-19. o.

Molnár Imre: *Pólay Elemér 1915–1988*, 183-191. o. In Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok, II. Professzorok Háza*, Budapest, 2001

Óriás Nándor: *Emlékeim töredékei*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2006, 247 o.

Pap Tibor: *Az első magyar Állam- és Jogtudományi Kongresszus*. In *Állam és Igazgatás*, 1954/10-11. szám, 584-587. o.

Péteri Zoltán: *Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése*. Az MTA ÁJL Értesítője, 1959/2. szám, 183-221. o.

Péteri Zoltán: *Gustav Radbruch und einige Fragen der relativistischen Rechtsphilosophie*, Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. II, 1-2. szám, 1960, 113-160. o.

Péteri Zoltán: *Густав Радбрух и некоторые вопросы релятивистской философии права*, In *Против современный правовой идеологии империализма: Сборник статей*, Издательство Иностранной Литературы, Москва, 1962, 123-157. o.

Péteri Zoltán: *The Nature of the General Principles of the Law*, In Szabó, Imre –Péteri, Zoltán (ed.): *Studies in Jurisprudence for the 6th International Congress of Comparative Law*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 43-59. o.

Péteri Zoltán: The Role of Non-legal Norms in Law General Report. (13th International Congress of Comparative Law [Caracas, 29 August – 5 September 1962].) Budapest, 1962, 49 o.

Péteri Zoltán: Az újjáéledt természetjog néhány jogelméleti kérdése a második világháború után. *Állam- és Jogtudomány*, 1962/4. szám, 469-505. o.

Péteri Zoltán: Az állampolgári jogok és a természetjogi elmélet. In Halász József, Kovács István, Szabó Imre (szerk.): *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 91-146. o.

Péteri Zoltán: The Golden Bull of Hungary and the Problem of Human Rights. In Forkosch, Morris D. (ed.): *Essays in Legal History in Honor of Felix Frankfurter*, Bobbs-Merrill, Indianapolis, [1966], 211-225. o.

Péteri Zoltán: Az államformaelmélet alapkérdései. [Kandidátusi disszertáció.] [Kézirat] Budapest, 1969, 407. o.

Péteri Zoltán: О некоторых чертах доктрины «возрожденного» естественного права, In Туманов, В. А. (ред.): *Критика современной буржуазной теории права: Сборник статей*, Перевод с венгерского, Прогресс, Москва, 1969, 118-164. o.

Péteri Zoltán: A jog és a törvényesség megszilárdításának néhány kérdése Lenin műveiben. *Állam- és Jogtudomány*, 1970/1. szám, 34-44. o.

Péteri Zoltán: Az összehasonlító módszer alkalmazásának elméleti kérdései az állami jelenségek körében. *Állam- és Jogtudomány*, 1973/2. szám, 173-206. o.

Péteri Zoltán: Comparative Method Applied for State Phenomena. In Szabó, I. – Péteri, Z. (szerk.): *A Socialist Approach to Comparative Law*, Akadémiai Kiadó, Budapest – Sijthoff, Leyden, 1977, 95-129. o.

Péteri Zoltán: Questions of Comparative Analysis of the General Principles of Law, *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. XXVIII, No. 1-2., 1986, 45-55. o.

Péteri Zoltán: Problems of the Legislative Process in the Socialist Countries of Europe. In Pizzorusso, Alessandro (ed.): *Law in the Making. A Comparative Survey*, Springer-Verlag, Berlin & Heidelberg, 1988, 306-331.o.

Péteri, Zoltán (ed.): *Études en droit comparé / Essays in Comparative Law*. Volume publié à l'occasion du 7e Congrès International de droit comparé, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966, 283 o.

Péteri, Zoltán (ed.): *Hungarian Law – Comparative Law. Essays for the 8th International Congress of Comparative Law / Droit hongrois – droit comparé. Études pour le 8e Congrès international de droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 357 o.

Péteri, Zoltán (ed.): *The Comparison of Law. Selected Essays for the 9th International Congress of Comparative Law / La comparaison de droit. Essais choisis pour le 9e Congrès international de droit comparé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974, 323 o.

Péteri, Zoltán (ed.): *Legal Problems of Transition in Hungary. Hungarian National Reports Submitted to the Fifteenth International Congress of Comparative Law.* (Bristol, July 26 – August 1, 1998.) MTA Jogtudományi Intézet, Budapest, 1998, 138 o.

Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *General Reports to the 10th International Congress of Comparative Law / Rapports généraux au 10e Congrès international de Droit comparé.* [Budapest, 23–27 August 1978.] Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 1048 o.

Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *Legal Development and Comparative Law. Selected Essays for the 11th International Congress of Comparative Law / Évolution du droit et droit comparé. Essais choisis pour le 11e Congrès international de Droit comparé.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 365 o.

Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): *Legal Development and Comparative Law. Selected Essays for the 12th International Congress of Comparative Law / Évolution du droit et droit comparé. Essais choisis pour le 12e Congrès international de droit comparé.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, 329 o.

Pizzorusso, Alessandro: *Sistema istituzionale del diritto pubblico italiano.* Jovene, Napoli, 1988.

Révész Béla: *A szocialista állam és professzora. Szélgjegyzetek Antalffy György portréjához.* In *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/revesz16.html> (2024. május 1.)

Révész Béla (szerk.): *»Most megint Európában vagyunk...« Szabó József emlékkönyv. A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 50, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2014, 556 o.*

{Sárközy Tamás} Korszós Antal: *Aki a semmiből kormányzó pártot csinált – Beszélgetés Torgyán Józseffel,* *Mozgó Világ*, 2004/5. szám, 98. o.

Stone, Julius: *The Province and Function of Law – Law as Logic, Justice, and Social Control: A Study in Jurisprudence.* Stevens & Sons, London, 1946.

Szabófalvi József: *Damnatio Memoriae – Arcképvázlat Vas Tibor jogfilozófusról.* In *Állam- és Jogtudomány*, 2006/1. szám, 145-152. o.

Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955 / 2., jav. kiad., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Szabó Imre (szerk.): *A jogösszehasonlítás szocialista elmélete.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 241 o.

Szabó, Imre – Péteri, Zoltán (ed.): *Studies in Jurisprudence for the 6th International Congress of Comparative Law.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 147 o.

Szabó, Imre – Péteri, Zoltán (ed.): *A Socialist Approach to Comparative Law.* Akadémiai Kiadó, Budapest & Sijthoff, Leyden, 1977, 235 o.

Szabó, Imre – Péteri, Zoltán (ed.): *Comparative Law. Selected Essays for the 10th International Congress of Comparative Law / Droit comparé. Essais choisis le 10e Congrès international de droit comparé.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 438 o.

Szecső Károly: Óriás Nándor élete és munkássága. Heves Megyei Bíróság, Eger, 1998, 64 o. Szovjet Jogi Cikkgyűjtemény [a Jogtudományi Közlöny melléklete az 1950, I. évfolyam, 1. szám és az 1954, IV. évfolyam, 8. szám közt (a Magyar–Szovjet Társaság Jogtudományi Szakosztályának közreműködésével)]

Takács Péter: Ruttkay György: Egy jogász-festőművész élete és munkássága; Két világ, két úr – két élet? 18-20. o. In Miskolci Jogi Szemle, 2013/2. szám, 5-22. o.

Takács Péter: Ruttkay György 1898-1974. 289-290. o. In Nagy Zoltán (szerk.): Jogászprofesszorok Miskolcon. A miskolci jogi kar fennállásának 40. jubileuma alkalmából. Miskolci Jogásztradíciók Megőrzéséért Egyesület – Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Miskolc, 2021, 287-295. o.

Туманов, В. А. (ред.): Критика современной буржуазной теории права. Прогресс, Москва, 1969, 286. o.

Vadas György: Irányított szokásjog. In Városi Szemle, 1947/7-8. szám, 417-424. o.

Vadas György: A dialektikus jogszemlélet egyes kérdései. In Társadalmi Szemle, 1948/10-11. szám, 690-705. o.

Varga Csaba: Logic of Law and Judicial Activity: A Gap between Ideals, Reality, and Future Perspectives. In Péteri, Zoltán – Lamm, Vanda (ed.): Legal Development and Comparative Law, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 45-76. o.

Varga Csaba: Losonczy István / Bibliográfia, xi-xvi. o. In Losonczy István: Jogfilozófiai előadások vázlata [1948], szerk. Varga Csaba, Jogfilozófiák, Szent István Társulat, Budapest, 2002, xvi + 282 o.

Varga Csaba: Halász Aladár (életrajzi jegyzet). In Jogelméleti Szemle, 2005/2. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/varga22.html> (2024. május 1.)

Varga Csaba: Bio-/Bibliography. In Varga Csaba (szerk.): Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas. Philosophiae Iuris, Szent István Társulat, Budapest, 2006, 81-89. o.

Varga Csaba: Azok az ötvenes évek... Jogelmélet és jogtörténet Szegeden és Budapesten: Nagyné Szegvári Katalin emlékezése. In Jogelméleti Szemle, 2012/1. szám, <http://jesz.ajk.elte.hu/varga49azok.pdf> (2024. május 1.)

»...csak múlásunk törvény...« Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly. Magyarok lenni CIII, Kairosz Kiadó, Budapest, 2012, 142 o. [DOI 10.5281/zenodo.7325216]

Varga Csaba: Egy jogtudós útkeresése: Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. In Jogelméleti Szemle, 2013/3. szám, 167-204. o. http://jesz.ajk.elte.hu/2013_3.pdf (2024. május 1.)

Varga Csaba beszélgetése Samu Mihállyal, az ELTE ÁJK emeritus professzorával 2003. január 17-én. In Jogelméleti Szemle, 2016/1. szám, 185-200. o.

http://jesz.ajk.elte.hu/2016_1.pdf (2024. május 1.)

Varga Csaba: Encountering Comparative Law in Hungary, *Journal of Comparative Law*, Vol. 16, No. 1, 2021, 243-264. o. & In Butler, William E. – Kresin, O. V.: *Discovering the Unexpected: Comparative Legal Studies in Eastern and Central Europe*, *Studies in Comparative Law, Second Series 1*, Talbot Publishing, Clark (New Jersey), 2021, 249-276. o.

Varga Csaba (szerk.): »Konferencia: A szocializmus marxizmusának jogelmélete Magyarországon«. *Jogelméleti Szemle*, 2003/4, https://matarka.hu/cikk_list.php?fusz=139845 (2024. május 1.)

Vita a magyarországi gazdasági jog kérdéséről I-II. In *Jogtudományi Közlöny*, 1951/9. szám, 504-513. o. & 10. szám, 585-598. o.

A. Y. Vyshinsky: *The Fundamental Tasks of the Science of Soviet Socialist Law*, In Andrey Yanuaryevich Vyshinsky: *The Law of the Soviet State*, Macmillan, New York, 1948

A. J. Visinszkij: *A szovjet állam- és jogtudomány kérdései. Két tanulmány.* Jogi Kiadó, Budapest, 1950, 116 o.

A. J. Visinszkij: *A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952, 342 o.

Zweigert, Konrad – Kötz, Hein: *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts I-II.* Mohr, Tübingen, 1969-1971.